

Sahîh-i Buhârî* Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası

Arafat Aydın** – Ali Albayrak***

Some New Findings on Manuscript Copies of *Sahîh al-Bukhârî*: The Bulak Printing, the Yûnînî Manuscripts and the Ditto of Abdullah b. Sâlim al-Basrî

It is unclear whether the manuscript sent from Istanbul to Egypt to be used for the Bulak printing of *Sahîh al-Bukhârî*, made on the order of Sultan Abdülhamid II, is the main Yûnînî (d. 701/1302) copy. Nor is it clear what happened to the manuscript after the printing or what other copies were used. These uncertainties are due to the scarcity of works on Yûnînî and the insufficiency of sources. In this paper we have tried to eliminate some of these uncertainties by using the rich collection of manuscripts in Turkey. It has been determined that the original copy of Yûnînî does not exist in Turkey and that the Bulak printing made by scholars of al-Azhar was based on the copy of Abdullah b. Sâlim al-Basrî (d. 1134/1722), the most eminent copy of Yunini manuscript, as well as those of Muhammed al-Mizzî, Bedrânî and Taqî al-dîn al-Subkî and that of Muhammed b. Ilyas, revised by Hâfîz Yusuf al-Mizzî. We have provided information about the copies by Abdullah b. Sâlim and other Yûnînî manuscripts found in Turkey. To show that there were similar efforts both before and after Yûnînî, we have also mentioned the copy of Sagânî, which was praised by Ibn Hajar al-Askalânî, as well as the gloss by Sehârenfûrî who made the first print of *Sahîh al-Bukhârî* in the Muslim world. It is hoped that the copies and the information presented in this paper will lead to some further works on the topic.

Key words: Bukhârî, *al-Jâmi' al-Sahîh*, Yûnînî, Abdullah b. Sâlim al-Basrî, Sultan Abdülhamid II, Bulak.

* Bu araştırma kapsamında Topkapı Sarayı Müzesi ve Süleymaniye kütüphaneleri başta olmak üzere İstanbul ve Anadolu'daki diğer yazma eser kütüphaneleri de dahil Türkiye'de mevcut bulunan yaklaşık 1500'ün üzerindeki *Sahîh-i Buhârî* yazması incelemeye tâbi tutulmuştur. Yûnînî nüshası hakkındaki değerlendirmeler bu makalede, kalan diğer tetkik ve değerlendirmeler ise muhtelif çalışmalarımızda paylaşılacaktır.

** Yazma Eser Uzmanı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (arafataydin@yek.gov.tr).

*** Araştırmacı.

Giriş

Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-sahîh*'i, gerek yazma nüshalarının yoğun olarak kullanıldığı dönemlerde gerekse matbu hale geldiği son 150 yılı kapsayan dönemde, nüshaları ve farklı rivayetleri üzerine yapılan çalışmalar itibarıyla diğer İslâmî literatüre nasip olmayacak ölçüde ilgiye mazhar olmuştur.

el-Câmiu's-sahîh'in yazma nüshalarının günümüze intikal sürecinde eserin farklı rivayetlerini bir araya getirme ve aralarındaki farkların tamamına işaret etme faaliyetini kusursuza yakın bir şekilde icra eden Şerefüddin el-Yûnîni (ö. 701/1302) özellikle dikkat çekmektedir. Gösterdiği ilmî titizlik ve gayret sayesinde Yûnîni'nin bu çalışması *Sahîh-i Buhârî*'nin temel müracaat metni olmuş ve bu nüsha Sultan II. Abdülhamid'in emriyle basılmıştır. Bu baskının Ezher ulemâsından oluşan on altı kişilik bir heyet tarafından, o dönemde muhahhahlarının ilmî ehliyetiyle dikkatleri çeken Bulak Emîriyye Matbaası'nda yapılmış olması ise hem bahsi geçen ihtimamın en büyük göstergelerinden biri olmuş hem de Yûnîni'nin gayretinin büyük bir takdiri niteliğini kazanmıştır. Eserin basımının ilmî sorumluluğunu üstlenen Ezher ulemâsının, Yûnîni'nin hangi yazma nüshalarını esas alarak eseri yayımladıklarına dair herhangi bir beyanda bulunmamış olmaları, böylesi bir neşirde olmaması gereken birtakım muğlaklıkları beraberinde getirmiştir. Ezherliler'in hangi yazmadan ne oranda istifade ettikleri ve eserin yayınında nasıl bir emek sarfettikleri meselesi bir yana, konunun asıl sorgulanan ve merak uyandıran yönü, Sultan Abdülhamid tarafından İstanbul'dan Mısır'a gönderilen yazma nüshanın Yûnîni'nin asıl nüshası olup olmadığı ve bu mühim nüshanın basıldıktan sonraki âkibetidir.

Bulak baskısında metnin hâşiyesinde Yûnîni'nin rumuzlarla ifade ettiği nüsha farklarına dair açıklamaların yanında eser boyunca her iki-üç sayfada bir sıklıkla görülebilen “Yûnîni'nin asıl nüshasında burası şöyledir, fer' nüshasında şöyledir” tarzındaki açıklamaların mevcudiyeti dikkate alındığında, basım esnasında hem asıl nüshanın hem de bu asıldan istinsah edilmiş kopya nüshaların dikkate alındığı ve bu karşılaştırmaların Ezherli âlimler tarafından yapıldığı izlenimi edinilmektedir. Nitekim konuyla ilgili genel kanaat, İstanbul'dan gönderilen ve baskıya esas kabul edilen nüshanın Yûnîni'nin asıl nüshası olduğu yönündedir. Eserin girişinde heyet adına açıklamada bulunan Ezher şeyhi Hasûne en-Nevâvî'nin (ö. 1924), kendilerine “Yûnîni nüshasının gönderildiğini”¹ ifade etmesi de bu yöndeki kanaati pekiştirmiştir.

1 “Âsitâne-i Aliyye'deki Mülûkiyye Kütüphanesi'nde (el-Hizânetü'l-mülûkiyye) mahfuz Yûnîni nüshası” tabirini kullanmaktadır. Bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Bulak), Hasûne en-Nevâvî'nin mukaddimesi, s. 2.

Konu bu yönüyle birtakım araştırmacıların ilgisini çekmiş ve Mısır'dan Ahmed Muhammed Şâkir² (ö. 1958), Fas'tan Muhammed el-Menûnî³ (ö. 1999) ve Türkiye'den Fuat Sezgin⁴ Yûnînî nüshası ve Bulak (Sultâniye) baskısına dair açıklamalarda bulunmuşlardır. Son dönemde Buhârî nüshalarına dair en ayrıntılı çalışmayı yapan Cum'a Fethî Abdülhalîm⁵ de zikredilmesi gereken önemli bir isimdir. Bu araştırmalar içerisinde Ahmed Şâkir, Yûnînî'nin aslının kullanılıp kullanılmadığı meselesini ayrıntılı bir şekilde sorgulamış ve "kesin bir karara varabilmek için basımda kullanılan asla bakmak gerektiğini"⁶ vurgulamıştır.

Temel hadis kaynaklarının yazma nüshaları üzerine yoğunlaşan ilmî çalışmalarımız çerçevesinde karşılaştığımız bazı Buhârî yazmalarında Yûnînî'nin rumuz ve açıklamalarına ilâve olarak sadece Bulak baskısında yer alan ve Ezhher ulemâsı tarafından Yûnînî'nin aslı ile kopyaları arasında karşılaştırmalar yapıldığını hissettiren, mezkûr açıklamaların aynı lafızlarla bu yazmalarda da mevcut olması dikkatimizi çekmiştir. Matbu nüshadaki bu tarz açıklamalarla yazma nüshalardaki açıklamaları birbiriyle karşılaştırdığımızda bu ibarelerin tamamına yakınının bu yazmalardan alındığını tespit ettik. Devam eden araştırmalarımız neticesinde karşılaştığımız yazmaların Abdullah b. Sâlim el-Basrî (ö. 1134/1722) nüshası olduğu ve bu ilâve bilgilerin bizzat Abdullah b. Sâlim tarafından kendi nüshasının kenarına not edildiği kesinleşmiştir. Diğer yandan İstanbul'dan gönderilen nüshanın Osmanlı arşiv vesikalarında "nüsha-i asliyyenin esah rivayeti"⁷ şeklinde tasvir edilmiş olması başta olmak

2 Buhârî'nin Bulak baskısının Dârü'l-cil tarafından yeniden yapılan ofset baskısına, yayınevi tarafından "en-Nüshatü'l-Yûnîniyye min Sahîhi'l-Buhârî" başlığıyla mukaddime olarak konulan çalışmasında Ahmed Şâkir, kısa da olsa ilk sayılabilecek bir değerlendirme yapmıştır. Ancak -ileride değineceğimiz üzere- yüzeysel bir bilgiyle tanıttığı bir Yûnînî kopyasının gerçekte ne olduğunu farkedebilseydi, burada belirteceğimiz yeni bulguların bir kısmı daha o zamandan yazılmış olurdu.

3 Menûnî, "Sahîhu'l-Buhârî fi'd-dirâsâti'l-magribiyye" s. 500-49. Yazma eserleri kullanarak ve Bulak baskısındaki hâmişleri satır satır inceleyerek ilk ve belki de en doğru bilgileri vermekle öne çıkan Menûnî, bu makalemizde istifade ettiğimiz en önemli isimdir.

4 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Çalışmasının asıl konusu Buhârî'nin yazılı kaynakları olmasına rağmen Yûnînî nüshasına da ayrıntılı bir şekilde değinen Fuat Sezgin, yazma eserleri kullanma açısından takdire şayan bir tutum sergilemiş ve araştırmanın yapıldığı yılların imkânlarına rağmen sahaya önemli bir derinlik kazandırmıştır.

5 Abdülhalîm, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*. İki cilt halinde yayımlanmış olan bu çalışma, Yûnînî'nin *er-Rumûz/el-Usûl* olarak bilinen ve nüshasını doğru tanımak için elzem olan risâlesini içermesi bakımından da önem arz etmektedir.

6 Şâkir, s. 11.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. PRK. MK. 6/89 (Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık", s. 22'den naklen).

üzere, bunu teyit eder mahiyette, Bulak baskısının mukaddimesinde tashihe esas kabul edilen nüshanın “çok net ve gayet sahih bir Yûnîni kopyası”⁸ olarak tanıtılması da dikkate alındığında bu baskıda kullanılan temel nüshanın Yûnîni'nin aslı olmadığını, onun en sahih kopyası olarak kabul edilen⁹ Abdullah b. Sâlim nüshası olduğunu artık kesin bir dille ifade etmemiz mümkün olmaktadır.

Bu çalışmada Abdullah b. Sâlim nüshası ve ondan istinsah edilen nüshalar ayrıntılı olarak incelenmeden önce, Buhârî'nin erken dönem nüshaları ve Yûnîni'nin bunlar üzerinde tam olarak ne yaptığı konusu özetle ele alınacak ve İslâm âleminde pek bilinmeyen Yûnîni benzeri çalışmalar tanıtılacaktır. Ardından Yûnîni kopyaları ve Bulak baskısıyla ilgili ayrıntılara değinilecektir.

Ağırlıklı olarak Türkiye'deki yazma eserlerin kullanılacağı bu çalışma, Türkiye kütüphanelerindeki zengin yazma eser birikimini bir nebze de olsa yansıtmaya mahiyettedir.

1. Buhârî Nüshaları

Kendisinden önce yazılmış olan hadislerin sadece sahih olanlarıyla kitabını yazan Buhârî, kendisinden sonraki hadis edebiyatını şekillendirecek kadar haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Onun *Sahîh*'i daha çok iki râvisi aracılığıyla sonraki nesillere ulaştırılmıştır. Bunlardan Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî (ö. 320/932) çok meşhur olmuş ve rivayeti çeşitli nüshalar şeklinde günümüze ulaşmıştır. Buhârî'nin diğer önemli râvisi İbrâhim b. Ma'kûl en-Nesefî (ö. 293/908) rivayeti ise nüsha şeklinde olmasa da içerik olarak şerhlerde nakledilmiştir.

Firebrî'den *Sahîh*'i dinleyen ve kendileri için nüsha oluşturan en meşhur râviler Ebû Ali İbnü's-Seken (ö. 353/964), Ebû Zeyd el-Mervezî (ö. 371/981), Ebû İshak el-Müstemlî (ö. 376/986), İbn Hammûye es-Serahsî (ö. 381/991), Ebû'l-Heysem el-Küşmihenî (ö. 389/998), Ebû Ahmed el-Cürcânî (ö. 373/983) ve İbn Şebbûye'dir (ö. 376/986). Kaynaklarda ayrıca Nu'aymî (ö. 386/996), Ahsiketî (ö. 346/957) ve Kûşânî'nin¹⁰ (ö. 391/1001) isimleri de

8 . نسخة شديدة الضبط بالغة الصحة من فروع النسخة اليونانية. Bk. Buhârî *el-Câmiu's-sahîh* (Bulak), Mukaddime, s. 3.

9 Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 198.

10 Diğer ikisi gibi günümüze ulaşmadığı düşünülen Kûşânî rivayetinin İbnü'l-İmâd el-Kureşî tarafından 743'te yazılmış bir kopyası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 773) ile Muhammed b. Rıdvân el-Mevsilî tarafından 749'da yazılmış başka bir kopyası (Süleymaniye Ktp., Turhan Vâlide Sultan, nr. 67) mevcuttur. Fakat sıhhat dereceleri ve ilmi değerleri tartışmaya açıktır.

zikredilmekte olup bunlardan Nuaymî nüshası bir dönem kullanıldıktan sonra unutulmuştur.

Firebrî ile Neseî arasında ve Firebrî'nin yukarıda belirtilen râvileri arasında bazı nüsha farklılıkları olduğundan bunları yansıtan çalışmalar çok erken dönemde başlamıştır. Küşmîhenî'nin meşhur talebesi Kerîme el-Merveziyye (ö. 465/1073) nüshası ile Serahsî'nin rivayetini nakleden ve zamanla Buhârî'nin en meşhur rivayeti olan Ebû'l-Vakt (ö. 553/1158) nüshası müstakil olarak devam etmiş olsa da birden fazla rivayeti içeren nüshalar daha çok kabul görmüştür. Bunlardan Müstemlî, Serahsî ve Küşmîhenî rivayetlerini bir nüshada yansıtan Ebû Zer (ö. 434/1043) ile Mervezî ve Cürçânî rivayetlerini nakleden Asîlî (ö. 392/1002) nüshaları önemli çalışmalar olarak bilinmektedir.

2. Nüsha Farklarına Dair Çalışmalar

Farklı nüshaları tek nüsha halinde yansıtan çalışmalar sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bunların içerisinde en önemliler olarak gördüğümüz üç nüsha mevcuttur. Bunlardan ilki Sagānî (ö. 650/1252) nüshası, en meşhuru ise Yûnînî (ö. 701/1302) nüshasıdır. XIX. yüzyılda yaşayan ve Buhârî nüshalarıyla ilgili en ayrıntılı çalışmayı yapan Sehârenpûrî ise (ö. 1297/1880) bu tür bir çalışmayı yapan belki de en son kişidir.

Asıl konumuz olan Yûnînî'ye ayrıntılı olarak değinmeden önce İslâm dünyasında pek tanınmayan diğer iki çalışmadan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

2.1. Sagānî Nüshası

Dil konusunda otorite kabul edilen Lahorlu (Pakistan) Radiyyüddin Hasan b. Muhammed es-Sagānî (577-650) aynı zamanda fıkıh ve hadis âlimidir. Daha çok *Meşâriku'l-envâr* ve *el-Mevzûât* adlı eserleriyle tanınan Sagānî'nin Buhârî nüshası, İbn Hacer'in çok önem verdiği ve farklılıklarına muhakkak değindiği bir çalışmadır.¹¹

Sagānî bu çalışmasında İbnü'l-Husrî (536-616) ve diğerlerinden dinlediği Ebû'l-Vakt nüshası ile Ebû Zer nüshası arasındaki farkları göstermekte, bunun yanında "Bağdat nüshası" olarak bilinen ve üzerinde Firebrî'nin tashih

11 İbn Hacer'in Sagānî'den yaptığı bu nakillerin bir kısmı üzerine kaleme alınmış bir makale için bk. Sellûm, "Nüshatü'l-İmâm es-Sagānî min Sahîhi'l-Buhârî", s. 8-16.

kaydı bulunan bir nüshanın da farklarını belirtmektedir.¹² Fakat onun bir nüshayı esas alıp diğer nüshaların farkını gösterme şeklinde bir çalışma mı yaptığı, yoksa o dönemde pek görülmeyen bir şekilde nüshalar arasında kimi zaman bir tercihte mi bulunduğu net değildir. Başında zikretmiş olduğu Ebül-Vakt senedinin tamamen sembolik olup Bağdat nüshasını ana metin yaparak Ebû Zer nüshasının farklarını yansıtmış olması da mümkündür.

Çok önemli olmasına rağmen pek bilinmeyen Sagānî nüshasının Türkiye’de kopyaları mevcuttur.¹³ Hindistan’da Şeyh Ebü’l-Hasan en-Nedvî Merkezi’nde de bir nüshasının olduğu ifade edilmiştir.¹⁴ Sagānî nüshasının meşhur olmamasında bize göre asıl etken Yûnîni nüshasının tanınmasında etkisi olan Kastallânî (ö. 923/1517) ve Abdullah b. Sâlim (ö. 1134/1722) gibi bu nüshayı meşhur edecek isimlerin çıkmamış olmasıdır.

2.2. Sehârenpûrî Hâşiyesi

Hindistanlı Ahmed Ali es-Sehârenpûrî (ö. 1297/1880), İslâm dünyasında Buhârî’nin *el-Câmiu’s-sahîh*’inin basımını yapan (1270/1853) ilk kişidir. Sehârenpûrî bu baskıda elindeki Yûnîni nüshasını temel almıştır. Bu nüsha Sehârenpûrî’nin hocası Muhammed İshak’ın rivayetidir ki Şah Veliyyullah ed-Dihlevî’nin de (ö. 1176/1763) içinde bulunduğu bir senetle Abdullah b. Sâlim el-Basrî’ye, yani ileride bahsedeceğimiz, Yûnîni’nin en sağlam kabul edilen kopyasına dayanmaktadır.¹⁵

Sehârenpûrî’nin bu baskıya yazdığı hâşiyeye, yukarıda bahsettiğimiz Sagānî nüshası ile Yûnîni nüshasını içerdiği gibi, ancak şerhlerde ulaşabileceğimiz Nesefî nüshasını, ayrıca Firebrî’nin râvilerinden İbnü’s-Seken ve İbn Şebbûye

12 Sagānî, çalışmasında hangi nüshaları esas aldığını nüshasının sonunda bizzat kendisi ifade etmektedir. Bk. Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 267, vr. 268^a.

13 Türkiye kütüphanelerindeki Sagānî nüshaları üzerine yazma eser uzmanlık tezi hazırlanmıştır. Bk. Aydın, “Sagānî’nin Sahîh-i Buhârî Nüshası ve Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmaları”.

14 *el-Câmiu’s-sahîh bi-hâşiyeti’l-muhaddis es-Sehârenfûrî*, Takıyyüddin en-Nedvî’nin mukaddimesi, I, 17.

15 Sehârenpûrî, Mekke’de yaşayan Muhammed İshak’ı 1259 (1843) yılında dinlemiştir. Muhammed İshak, dedesi Abdülazîz ed-Dihlevî’den (1159-1239/1824), o da babası Şah Veliyyullah ed-Dihlevî’den (ö. 1176/1762) hadis dinlemiştir. Şah Veliyyullah ise hadisi, Abdullah b. Sâlim’in (ö. 1134) talebeleri olan Şeyh Muhammed Efdal es-Siyâlkûtî (ö. 1146), Ebû Tâhir el-Kürdî (ö. 1145) ve Abdullah b. Sâlim’in oğlu Sâlim’den (ö. 1160) almıştır. Bk. *el-Câmiu’s-sahîh bi-hâşiyeti’l-muhaddis es-Sehârenfûrî*, Mukaddime, s. 18. Sehârenpûrî hakkında bilgi için bk. Özşenel, *Pakistan’da Hadis Çalışmaları*, s. 101.

rivayetlerini de içermektedir. Bu yönüyle çok zengin bir kaynak ve nüsha farklılıklarıyla ilgili en ayrıntılı çalışma olmaktadır.¹⁶

Sehârenpûrî, çalışmasının ana metnini oluştururken tek nüshaya bağlı kalmamış, nüshalar arası tercihlerde bulunarak en doğru metni bulmaya çalışmıştır. Bu yönüyle onun ana metninde, Yûnînî'nin ana metninde bulunan bazı hatalar bulunmamaktadır.¹⁷ Şüphesiz bunda Sagânî'nin nüshasının ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) değerlendirmelerinin payı büyüktür. Nitekim Sehârenpûrî, bazı hadislerin takdim-tehirinde ve *Sahîh*'i otuz cüze bölmede de Sagânî nüshasına uymuştur.

Hindistan'da yapılan iki ciltlik baskısı iç içe geçmiş hâşiyeler sebebiyle oldukça karışık ve istifadesi zor bir haldeyken son dönemde yapılan güzel bir tahkikle kenardaki açıklamalar dipnotlar şekline dönüştürülmüş ve eser yeni haliyle on beş cilt halinde basılmıştır.¹⁸

3. Yûnînî Nüshası

Yûnînî¹⁹ nüshasının bir ana metni, bir de diğer nüshaların farklarına işaret edilen kenarlardaki notlar kısmı vardır. Bunları ayrı ayrı ele almak yerinde olacaktır.

3.1. Yûnînî'nin Ana Metni

Yûnînî'nin nüshasını kendisi gibi Hanbelî mezhebine mensup olan İbn Zeyd²⁰ 669 yılında kaleme almıştır.²¹ İbn Zeyd'in yazdığı bu ana metin,

16 Bütün bu rivayetlere ayrı ayrı mı ulaştığı yoksa Buhârî şerhlerinden mi naklettiği net değildir. Şerhlere bakılarak yapılan çalışmanın bir örneği olarak, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* adlı eserinde bulunan nüshalara dair notların nüsha farkları olarak gösterildiği bir *el-Câmiu's-sahîh* nüshası için bk. Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 474. Eserin ikinci/son cildi olmadığından çalışmayı yapan kişinin kaydına ulaşamamıştır.

17 Yûnînî'nin ana metninde, dolayısıyla bugünkü Buhârî baskılarında bulunan bu hatalarla ilgili olarak henüz neşredilmemiş bir çalışma bulunmaktadır: Albayrak, *Sahîh-i Buhârî'nin Tashihi*.

18 *el-Câmiu's-sahîh bi-hâşiyeti'l-muhaddis es-Sehârenfûrî*. Yukarıda naklettiğimiz bilgiler, kitabı tahkik eden Nedvî'nin mukaddimesinden alınmıştır.

19 Aslen Ba'lebek (Yûnîn) bölgesinden olup ailesiyle Dimaşk'a yerleşen Muhammed b. Ali el-Yûnînî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kızıl, "Yûnînî", s. 595-96.

20 Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmecîd b. Ebü'l-Fazl b. Abdurrahman b. Zeyd için bk. Safedî, *A'yânü'l-asr*, IV, 545.

21 Anlaşılan o ki, nüshası üzerinde gösterdiği hassasiyeti yazı kısmında da gösteren Yûnînî, bu nüshayı yazısının güzelliğiyle tanınan İbn Zeyd'e yazdırmıştır. Bu ve

Hanbelîliğin Dimaşk'ta yerleşmesinde etkisi olan ve Cemmâîlî olarak tanınan Abdulganî el-Makdisî'nin²² (540-600) yazdığı Kerîme nüshasının kopyasıdır ki içerdiği senet şu şekildedir: Küşmîhenî (ö. 389) → Kerîme (363-463) → Ferrâ (433-519) → Ertahî (507-601) → Cemmâîlî.

Cemmâîlî bu nüshayı Ferrâ'nın aslıyla ve Kerîme'nin diğer bir talebesi Ebû Sâdık²³ (ö. 517) nüshasıyla mukabele etmiş ve kendi nüshasında olmayan kısımları kenarlara kırmızıyla yazmıştır. İbn Zeyd'in yazdığı asılda da böyle olduğundan Yûnînî nüshasını aynen yansıtanlarda bu kırmızı yazılar kenarlarda mevcuttur.²⁴

Cemmâîlî'nin bu nüshası Yûnînî'nin daha çocuk yaşta bulunduğu bir mecliste Zebîdî'ye²⁵ dinletilmiş, böylece onun Ebû'l-Vakt rivayeti de elde edilmiştir: İbn Hammûye es-Serahsî (293-381) → Dâvûdî (364-467) → Ebû'l-Vakt (458-553) → Zebîdî (546-631) → Yûnînî (621-701).

Yûnînî hem nüshasının kenarlarında hem de rumuzlarını açıkladığı risâlesinde²⁶ semâ' ettiği aslın (aslû's-semâ') Hammevî²⁷ rivayeti olduğunu özellikle belirtmektedir. Fakat Yûnînî, ana metni Kerîme nüshası iken semâ'ın nasıl Hammevî rivayeti olduğunu izah etmemektedir. Belki de nüsha farklarını

bundan sonraki bilgiler ileride değineceğimiz gibi Yûnînî'nin Nüveyrî kopyasının sonunda yer almaktadır.

22 *el-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl* isimli eserin müellifi olan Ebû Muhammed Abdülganî b. Abdülvâhid b. Ali b. Sürûr el-Makdisî el-Cemmâîlî için bk. Mizzî, *Tehzîbül-Kemâl*, I, 38.

23 Ebû Sâdık Mürşîd b. Yahyâ el-Medîni için bk. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XIV, 545.

24 Şayet Yûnînî bu kısımları başka nüshalarda da tespit etmişse bunu kırmızı yazıların üstüne rumuzlar koymak suretiyle göstermiş, değilse öylece bırakmıştır. Yani üzerinde hiçbir işaretin bulunmadığı kırmızı yazılar Ebû Sâdık'ın Kerîme nüshasını yansıtmaktadır. Ebû Sâdık'ın Kerîme rivayeti Türkiye'de mevcuttur (Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 4772).

25 İbnü'z-Zebîdî olarak da bilinen Hüseyin b. Mübârek b. Muhammed b. Yahyâ el-Bağdâdî ez-Zebîdî için bk. Fâsî, *Zeylüt-Takyid*, I, 517.

26 Türkiye'deki birçok Yûnînî yazmasının başında –özellikle de ileride tanıtacağımız Bedrânî nüshalarında– nakledilen bu risâlenin tamamı Cum'a Fethî Abdülhalîm'in çalışmasında yer almıştır. Bk. Abdülhalîm, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, s. 668-77. Ayrıca Rosemarie Quiring-Zoche tarafından yazılan bir makalede Berlin'deki Bedrânî nüshasının başında yer alan risâle neşredilmiş ve bu risâle üzerinden Yûnînî'nin nüshasını oluşturma sürecine değinilmiştir. Bk. "How al-Buhari's Sahih was Edited in the Middle Ages", s. 191-222.

27 İbn Hammûye'ye (Serahsî) nispet Hammüvî, telaffuz kolaylığıyla Hammevî şeklindedir. Günümüz Arap araştırmacılarının tercih ettiği Hammüvî yanlış olmasa da kaynaklardaki yazılışa uymamaktadır. Türkçe akademik metinlerde tercih edilen Hamevî ise Hamalî anlamına geldiğinden yanıltıcı bir kısaltmadır.

zaten belirttiğinden bu durumu önemsememiştir. Şu bir gerçektir ki birçok nüshada başta yazan isnattan çok metnin hangi nüshadan yazıldığı önemlidir.

Yûnînî, defalarca okuyup tashih etmek suretiyle nüshasının önemini artırmıştır. Ama onun değerini asıl yükselten husus, bu nüsha ile diğer önemli nüshaların farklarını belirttiği ayrıntılı bir çalışma yapmış olmasıdır.

3.2. Yûnînî'nin Kullandığı ve Farklarına İşaret Ettiği Nüshalar

Yûnînî'nin çok önem verdiği ve her biri hadis hâfızı olması yönüyle daha fazla itibar ettiği nüshalar şunlardır:

3.2.1. Ebû Zer Nüshası

Yûnînî, Ebû Zer (ö. 434/1043) rivayetinde yine bir Hanbelî olan İbn Hutay'e²⁸ (478-560) nüshasını kullanmıştır. Bu nüshanın çok titiz bir çalışma olduğunu risâlesinde belirten Yûnînî, bulunduğu bölgede Hanbelîler'in şeyhi olarak kabul edilen Sarîfî'nden²⁹ (ö. 641/1244) bu nüshayla ilgili övücü sözler nakletmektedir. Ebû Zerr'in râvilerinden Abdülcelîl'in (ö. 459/1067) rivayeti olan İbn Hutay'e nüshasının kopyaları Fas'ta ve Türkiye'de mevcuttur.

Daha önce bahsi geçtiği gibi Ebû Zer, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'ini Firebrî'nin üç ayrı râvisinden dinlemiş ve aralarındaki farkları nüshasında göstermiştir. Yûnînî kendi nüshasında bu farkların tamamına yakını aynı rumuzlarla yansıtmıştır.

3.2.2. Asîlî Nüshası

Asîlî de (ö. 392/1002) Firebrî'nin diğer iki râvisinden (Cürcânî ve Mervezî) Buhârî'yi semâ' etmiş ve bunlar arasındaki farkları nüshasında göstermiştir. Asîlî'nin dinlemiş olduğu Cürcânî (ö. 373/983) pek kuvvetli bir râvi sayılmaz, ancak muteber bir Şâfîi fakihî olan ve Şâfiîler'in "Buhârî'yi nakleden râvilerin en üstünü" olarak niteledikleri Mervezî'nin (ö. 371/981) rivayeti önemlidir.

Asîlî nüshası bu iki râvinin nüsha farklarını göstermesine rağmen³⁰ bu farklar zamanla gösterilmemeye başlamıştır. Yûnînî de bu farkları belirtmemiş,

28 Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Hişâm b. Hutay'e el-Lahmî el-Fâsî. Bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 453.

29 Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Ezher el-İrâkî es-Sarîfîni el-Hanbelî. Bk. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XVI, 332.

30 Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 190-91.

sadece Asîlî ismiyle bu nüshayı nakletmiştir. Farkların belirtilmemeye başlanmasında Asîlî'nin kullandığı rumuzların –Kâdî İyâz'ın ifade ettiği üzere– çok karışık olması da muhtemelen etki etmiştir.

Yûnînî'nin kullandığı Asîlî nüshası, İbn Abdülber (ö. 463) tarafından nakledilen ve üzerinde hâşiyeleri olan bir nüshadır.

3.2.3. İbn Asâkir Nüshası

Çok övülen bir hadis hâfızı olması yönüyle İbn Asâkir'in (499-571) nüshası da Yûnînî'nin önemseydiği diğer bir kaynaktır. İbn Asâkir'in bu nüshası Küşmîhenî ve İbn Şebbûye rivayetlerini içermektedir.³¹ Yûnînî'nin risâlesinde zikri geçmediği için pek bilinmeyen bu bilgi, Yûnînî'nin bir kopyasını yazan Nüveyrî tarafından bizzat Yûnînî nüshasından aktarılmıştır.³²

Yûnînî'nin kenarda kaydettiği notların birinde “İbn Asâkir'in kendi nüshasında düşmüş olan bir yeri Hammevî (ö. 381/991) ve Nuaymî (ö. 386/996) rivayetlerinden tamamladığını” belirtmesi³³ de yukarıdaki bilgiyi teyit etmektedir.

İbn Asâkir nüshasında farklar diğerlerinde olduğu gibi ayrıntılı bir şekilde belirtilmemiş olmalı ki Yûnînî çok fazla olmayan bu farkları “İbn Asâkir'de belirtilen bir nüshada” şeklinde yorumlanabilecek “sin” harfi üzerinde “hı” şeklindeki işaretle yansıtmıştır.³⁴

3.2.4. Sem'ânî Nüshası

Hâfızlığıyla meşhur olan Abdülkerîm es-Sem'ânî³⁵ (506-602), Kerîme rivayetinin olduğu bir nüshayı Ebû'l-Vakt'e okumuş ve böylece iki rivayeti birleştirmiştir. Dimaşk'taki Şümeysâtiyye Hankahı'na vakfedilen bu nüsha çok meşhur olmuştur. Yûnînî, hâfızlığıyla ve sağlam iş yapmasıyla meşhur olan

31 Küşmîhenî (ö. 389) → Habbâzî (372-449) ve Hafsî (ö. 446) rivayeti ile İbn Şebbûye (ö. 376) → Ayyâr (ö. 457) rivayeti → Furâvî (441-530) → İbn Asâkir.

32 Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 362, vr. 296^b. Yûnînî'nin risâlesinde buna değinmeyişi herhalde nüshasında belirtmiş olması sebebiyledir.

33 Bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahih* (Bulak), III, 54.

34 Yûnînî'nin elinde birden fazla Asîlî ve Ebû Zer nüshasının olduğu kesindir. Fakat İbn Asâkir nüshasıyla ilgili ikinci bir nüsha açıklaması mevcut değildir. Bu sebeple söz konusu işaretin “İbn Asâkir nüshasının bir kopyasında” anlamına gelmesi zayıf bir ihtimaldir.

35 Doğrusu İbnü's-Sem'ânî şeklindedir. Zira müfessir Mansûr es-Sem'ânî'nin (ö. 489) torunudur. Fakat torun daha meşhur olduğundan ona da Sem'ânî denilmiştir.

Sem'ânî'ye işaret etmek üzere (ط)³⁶ rumuzunu kullanmıştır. Kerîme ile Ebü'l-Vakt karışımı olan kendi nüshasının durumuna çok benzediğinden Yûnînî bu nüshayı ayrıca önemsemektedir. Ama bu nüshada Kerîme-Ebü'l-Vakt ayrımı net değildir, daha çok "bir nüsha" şeklinde nakiller mevcuttur.

Yûnînî bütün bu nüshalar arasındaki farkları, çoğu zaman bir harf farkı da dahil olmak üzere büyük bir emekle göstermiş ve böylece aynı anda beş nüshayı birden aktarmıştır. Bunun yanında, kritik yerlerde senetlerle ilgili değerlendirmeleri Ebû Ali el-Ceyyânî (427-498) ve Kâdî İyâz'dan (476-544), dille ilgili değerlendirmeleri de Cevherî (ö. 400/1009) ve İbn Sîde'den (ö. 458/1066) nakletmek suretiyle nüshasının önemini arttırmış ve haklı bir şöhrete kavuşmuştur.

4. Yûnînî Nüshasının Kopyaları (Fürû')

Yûnînî'nin asıl nüshasının günümüzdeki âkıbeti bilinmemektedir. En son kopyasını yazan Abdullah b. Sâlim'den sonraki bilgiler Hindistan bölgesini işaret ettiğinden, eğer günümüze ulaşabilmişse bu nüshanın Hindistan'da olması mümkündür. Yûnînî'nin kopyalarına geçmeden önce kopya/fer' ifadesi üzerinde durmamız gerekmektedir.

Fer' denilen ve "asl"dan yapılan çoğaltmalar, doğrudan asıl nüshadan yapılanlar ve diğer kopyalardan yapılanlar olmak üzere ikiye ayrılır. Önemli olan, doğrudan asıldan yapılan çoğaltmalardır. Bu çalışmada tanıtılacak olan kopyalar/fürû', bir istisna dışında asıldan yazılmış olan ve nüshalar arası farklarla beraber kenarlardaki diğer izahları da tamamıyla –ya da neredeyse tamamıyla– aktaran nüshalardır. Bunlardan özellikle titiz bir şekilde yazılmış olanlar asıl olma özelliğini kazanmış ve biraz sonra tanıtacağımız gibi Yûnînî nüshası (asl) demeyi haketmiş kopyalardır.

Bunlardan farklı olarak bir de Yûnînî nüshasındaki rumuzları kullanarak nüsha farklarını yansıtan nüshalar vardır. Özellikle Ebü'l-Vakt rivayetini içeren nüshalarda bu durum yaygındır. Bu nüshalar Yûnînî'den kopya edilerek yazılmış değillerdir. Ancak Ebü'l-Vakt rivayeti olduklarından, Yûnînî'nin herhangi bir kopyasından nüsha farklarını aynı rumuzlarla aktarmışlardır. Yûnînî nüshasının kopyası veya kopyasının kopyası olduğuna dair herhangi bir açıklama içermeyen bu tür nüshalar bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Asıl olma özelliği kazanan nüshalardan Abdullah b. Sâlim nüshası bu çalışmanın temel konularından birini teşkil ettiğinden bir sonraki ana başlıkta

36 Bu rumuzun başka bir rumuzla karışma tehlikesi olmadığı için olsa gerek Yûnînî nüshasının çoğu yerinde (ط) şekline dönüşmüştür.

müstakil olarak ele alınacak ve diğerlerine göre daha ayrıntılı bir değerlendirilmeye tâbi tutulacaktır. Abdullah b. Sâlim nüshası dışındaki diğer fer' nüshalar şunlardır:

4.1. Nüveyrî Nüshası

Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî en-Nüveyrî³⁷ (677-733), Yûnî'nin hem talebesi olması hem de nüshasını asıldan yazması yönüyle önem arz etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de biri 720,³⁸ diğeri 725³⁹ tarihli olmak üzere Nüveyrî'nin yazdığı iki nüsha mevcuttur. Ana metni açısından Abdullah b. Sâlim nüshası kadar açık ve net yazılmamış olsa da, İbn Zeyd'in kaleme aldığı asıl nüshanın sonunda bulunan ve bu asıl nüshayla ilgili tanıtıcı bilgiler içeren notları⁴⁰ ve kenardaki kırmızı yazıları⁴¹ aynen nakletmesi açısından bu nüsha eşsiz konumdadır.

Nüveyrî, Zebîdî (Ebü'l-Vakt) rivayetini hocası Yûnî'nden başka iki meşhur isimden⁴² daha semâ' etmiş ve bu isimleri nüshasının başındaki isnatta zikretmiştir.

4.2. Mekki Nüshası

İbrâhim el-Mekki b. Ali el-Kaysarî el-Hanefî'nin 1117 yılında Mekke'de, İbn Zeyd'in yazdığı asıl nüshadan doğrudan naklettiği bu kopya Fas'tadır.⁴³ Bu nüshayı satın alıp Fas'a götüren Ahmed b. Nâsır ed-Dir'î'nin 1128'de

37 Bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 556.

38 Edirne Selimiye Ktp., nr. 1042.

39 Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 362. Bu nüsha M. Mustafa el-A'zamî tarafından tıpkıbasım yapılmak suretiyle neşredilmiştir (Riyad: Dârü'l-A'zamî, 1434/2013).

40 Bu bilgiler içerisinde, İbn Zeyd'in yazdığı nüshanın tek cilt olduğu haberi de geçmektedir. Ama bunun kendi içinde iki cilt şeklinde olduğu, Yûnî'nin ilk cildinin bittiği yerdeki (Buhârî, *el-Câmiûs-sahîh* [Bulak], IV, 146 = Buhârî, *el-Câmiûs-sahîh* [A'zamî], s. 266) "Yûnî'nin aslındaki ilk cildin sonudur" ifadesinden anlaşılmaktadır. Bu durumda Kastallânî'nin şerhinde anlattığı "ayrı iki cilt" durumu (*İrşâdü's-sârî*, I, 40-41) herhalde nüshanın zamanla ikiye bölünmesiyle oluşmuştur.

41 Aslın asıyla ilgili olan kırmızı yazılar konusu Yûnî'nin ana metniyle ilgili bölümde geçmişti.

42 Sittü'l-Vüzerâ adıyla mâruf Vezîra bint Ömer b. Es'ad b. Müneccâ et-Tenûhiyye (624-716) ve el-Haccâr adıyla mâruf Şehâbeddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ebü Tâlib b. Ebü'n-Niam es-Sâlihî (625-730) için bk. Fâsî, *Zeylû't-Takyîd*, I, 317; II, 397.

43 Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 481 ج. Bk. Menûni, "Sahihu'l-Buhârî fi'd-dirâsâtil-magribiyye", s. 528.

bu nüshadan yazdırıldığı bir kopya da yine Fas'ta mevcuttur.⁴⁴ Abdullah b. Sâlim'in kaynaklarından biri olma ihtimali sebebiyle ileride bu kopyadan tekrar bahsedilecektir.

4.3. Muhammed el-Mizzî Nüshası

Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Safî b. Kâsım el-Mizzî el-Harîrî el-Gazûlî⁴⁵ (697-777) tarafından yazılan bu kopya, Kastallânî'nin esas aldığı ve "neredeyse aslını geçmiş"⁴⁶ diyerek övdüğü bir nüshadır. Yûnînî'nin aslından ve iki kopyasından⁴⁷ yazılan bu nüsha da her ayrıntıyı aktarmakla meşhurdur. Mısır'da Tenkîziyye Medresesi'ne vakfedildiği için "Tenkîziyye kopyası" (*el-fer'û't-Tenkîzî*) adıyla da bilinen bu nüshanın II. cildi Mısır'dadır ve Menûnî'nin naklettiğine göre bu yazma Gazûlî'nin 735 yılında yazdığı nüshadır.⁴⁸ Türkiye'de nüshanın tamamını içeren bir kopyası mevcuttur.⁴⁹

4.4. Muhammed b. İlyâs Nüshası

748 yılında Muhammed b. İlyâs b. Osman el-Mutasavvîf tarafından yazılan bu nüshanın Yûnînî'nin bir kopyası olduğu belirtilse de asıldan kopya edilmediği kesindir. Çünkü nüshada "Yûnînî nüshasıyla mukabele edilmiş bir nüshayla karşılaştırıldığı" notu mevcuttur.⁵⁰ Ayrıca Mizzî (ö. 742/1341) ve Zehebî'nin (ö. 748/1347) tashih ettiği bir nüsha ile Ahmed es-Sübkî'nin (ö. 773/1372) ve Alâeddin İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 750/1350) tashih ettiği başka bir nüshayla da mukabele edildiği belirtilmektedir. Asıldan kopya edilmeyen bu nüshayı burada özellikle zikretmemizin sebebi ileride göreceğimiz gibi Bulak baskısında bu nüshanın da kullanılmış olmasıdır. Bu nüsha Kahire'de mevcuttur.⁵¹

44 Hizânetü Temgrut, nr. 949. Bk. Menûnî, "Sahîhu'l-Buhârî fi'd-dirâsâti'l-magribiyye", s. 528-29.

45 Bk. Fâsî, *Zeylû't-Takyîd*, I, 46.

46 Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, I, 41.

47 Hacı Mâlik Medresesi'nde vakfedilen bu iki kopya hakkında bilgi verilmemiştir.

48 Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, nr. 177. Bk. Menûnî, "Sahîhu'l-Buhârî fi'd-dirâsâti'l-magribiyye", s. 533.

49 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 263. İleride değineceğimiz gibi, bu nüshaya başka nüsha bilgileri de eklenmiştir. Bu nüshadaki kayda göre Muhammed el-Mizzî asıl nüshayı 747 yılında yazmıştı. Bu kayıta bir yanlışlık yoksa Mizzî'nin de benzerlerinde görüldüğü gibi birkaç nüsha yazdığı anlaşılmaktadır.

50 Menûnî, "Sahîhu'l-Buhârî fi'd-dirâsâti'l-magribiyye", s. 533.

51 Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, nr. 1108-1109.

4.5. Bedrânî Nüshası

Muhammed b. Hasan el-Bedrânî⁵² (787-837), Ebû Zür'a el-İrâkî'den (ö. 826/1422) *Sahîh-i Buhârî*'yi semâ' etmiştir. Ondan dinlediği bu nüshayı 831'de Yûnînî'nin aslıyla karşılaştırmış ve onun notlarını kendi nüshasına eklemiştir. Böylece nüshası da Yûnînî kopyası olmuştur.⁵³ Bu nüshanın başında, Yûnînî'nin *Usûl/Rumûz* ismiyle bilinen ve kullandığı nüshalarla sembolleri açıklayan risâlesi de bulunmaktadır. Aslı Mısır'da bulunan bu nüshanın Türkiye kütüphanelerinde kopyaları mevcuttur.⁵⁴

Bedrânî nüshasının, başında bulunan ve hocası Ebû Zür'a'dan dinlediği üç ayrı rivayeti (Ebû'l-Vakt, Kerîme, Ebû Zer) zikreden senet sebebiyle bu üç rivayeti içerdiği zannedilse de⁵⁵ gerçekte tek bir nüshadır ve o da Yûnînî'nin rumuzlarını kullanmaya müsait olan Ebû'l-Vakt rivayetidir. Yalnız Ebû Zür'a'nın tashih ettiği yerler de mevcuttur. Bedrânî nüshası İbn Ebû Râfi'⁵⁶ nüshasıyla mukabele edilmiş olup ileride örneklerini göreceğimiz gibi, nüsha içerisinde İbn Ebû Râfi' nüshasının farkları belirtilmektedir.

Yûnînî'nin en önemli fer'i olan Abdullah b. Sâlim el-Basrî nüshasına geçmeden, diğer bir Yûnînî nüshasından daha bahsetmek gerekmektedir. Yûnînî rumuzlarını / nüsha farklılıklarını aktaran bu nüsha İbn Hacer'in övdüğü⁵⁷ İsmâil b. Ali el-Bikâî (ö. 806/1404) nüshasıdır. Aslının Mısır'da olduğu belirtilen⁵⁸ bu nüshanın bir kopyası Türkiye'dedir.⁵⁹ Bikâî nüshası, başında verilen

52 Bk. Zirikî, *el-A'lâm*, VI, 87.

53 Türkiye'deki bir nüshasının sonunda şu ifade geçmektedir: *قوبلت على الأصل اليوناني فصحت لصحتها.*

54 Âtîf Efendi Ktp., nr. 579-80; Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 161; Yazma Bağışlar, nr. 1557.

55 Abdülhalîm, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, s. 378.

56 Nüshanın sonundaki açıklamada İbn Ebû Râfi' olarak geçerken, nüsha içerisindeki bazı notlarda İbn Râfi' olarak zikredilmektedir. Bize göre bu isim, İbn Râfi' diye meşhur olan Kahireli Ebû'l-Meâlî Takıyyüddin Muhammed b. Râfi' es-Sellâmî es-Sümejdî (704-774/1372) olabilir. Her ne kadar tarihçi kimliğiyle öne çıksa da aynı zamanda hadis hâfızıdır. Konumuz olan Bedrânî'nin *Sahîh*'i dinlediği hocası Ebû Zür'a el-İrâkî (762-826) çocuk yaşta İbn Râfi'den hadis dinlemiş, babası Zeynüddin el-İrâkî (725-806) ise onun talebesi olmuştur (bk. Kandemir, "İbn Râfi", s. 239). Fakat izah kısmında İbn Ebû Râfi' olarak geçtiğinden biz de bu şekilde naklettik.

57 Bk. *el-Câmiû's-sahîh* (Kahire), I, 154. *قال ابن حجر: قد كتب البقاعي بخطه صحيح البخاري في مجلدة واحدة معدومة النظير.*

58 *el-Câmiû's-sahîh* (Kahire), I, 154.

59 Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 355. Bu nüshanın kopya olduğuna dair hiçbir kayıt yoktur. Aslının Mısır'da olduğu bilgisi doğruysa, elimizdeki nüsha "kopya olduğu belirtilmeyen" bir kopya olmaktadır.

senet de dahil İbnü's-Serrâc'ın (705-782) Yûnînî'nin aslından yazdığı nüshasının kopyasıdır.⁶⁰ Doğrudan asıldan aktarılmadığından ve Yûnînî'nin önemli notlarını içermediğinden burada bir başlık yapmadığımız bu nüshaya ileride tekrar temas edilecektir⁶¹

5. Abdullah b. Sâlim (Basrî) Nüshası

Mekke'de yaşayan ve Yûnînî nüshasını aslından yazan Abdullah b. Sâlim el-Basrî⁶² (1049-1134/1722), ulaşabildiği Yûnînî kopyalarını da dikkate almış ve kimi zaman oluşan asıl ile kopyalar arasındaki farkları veya bu kopyalar-daki kayıtları da nüshasında aktarmıştır. Bunun yanında, Yûnînî'nin kritik yerlerde yaptığı nakilleri aynen yansıttığı gibi kendisi de ihtilâflı veya yanlış olma ihtimali bulunan yerlerde şeyhülislâm olarak çokça zikrettiği İbn Hacer'den ve Kastallânî'den nakillerde bulunmuş, bu yönüyle Yûnînî nüshasına değer katmıştır. Hakkında nakledilen bilgilerden ve Türkiye'deki kopyalarından anladığımız kadarıyla güzel bir yazıyla yazdığı nüshasındaki bu bilgileri hiçbir karışıklığa mahal vermeden büyük bir titizlikle nakletmesi de nüshanın önemini arttıran diğer bir husustur.

Abdullah b. Sâlim, Yûnînî'nin aslıyla karşılaştırdığı iki kopyadan birine hiçbir isim vermemekte,⁶³ diğerine ise "Mekkî kopyası" (*el-fer'û'l-Mekkî*) demektedir. Bunun, bir önceki bölümde bahsettiğimiz ve Mekkî nüshası diye isimlendirdiğimiz İbrâhim el-Mekkî'nin Yûnînî kopyası olması kuvvetle muhtemeldir.⁶⁴ Abdullah b. Sâlim, *Sahîh-i Buhârî*'ye yazmış olduğu ama ta-

60 İbnü's-Serrâc olarak tanınan İmâdüddin Ebû Bekir b. Ahmed ed-Dımaşkî, Haccâr'ın ve Hâfız Mizzî'nin talebesidir. Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, I, 222.

61 A'zamî'nin naklettiğine göre Şeyh Nizâm Ya'kûbî, Türkiye'deki Bikâî nüshasının tıpkıbasımını yapmıştır. Bk. *el-Câmiu's-sahîh* (A'zamî), s. 3.

62 *Sahîh-i Buhârî* metni başta olmak üzere *Kütüb-i Sitte* metinleri üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin hangi ilim ve eserden icâzetli olduğunu ve kimlerin eğitiminden geçtiğini, *el-İmdâd bi-ma'rifeti ulüvvî'l-isnâd* isimli sebet türünde kaleme alınan eserde oğlu Sâlim ifade etmektedir. Bk. Sâlim b. Abdullah b. Sâlim el-Basrî, *el-İmdâd bi-ma'rifeti ulüvvî'l-isnâd*, Haydarâbâd 1328. Bu çalışma üzerinden Abdullah b. Sâlim'in hadisçiliği ve XVIII. yüzyılda hadis ilmi üzerine yapılan birtakım değerlendirmeler için bk. Woll, "Abdullah b. Sâlim el-Basrî", s. 217-30.

63 İleride göreceğimiz gibi Abdullah b. Sâlim'in doğrudan Muhammed el-Mizzî'den nakil yaptığı bir yeri dikkate alırsak, ismini zikretmediği bu kopyanın Mizzî nüshası olabileceğini düşünebiliriz.

64 Fas'taki bu nüsha ile Abdullah b. Sâlim'in "Mekkî kopyası" notları arasında yapılacak bir karşılaştırma bu durumu netleştirecektir.

mamlayamadığı şerhte de “Yûnîni'nin aslı”, “Yûnîni'nin kopyası” ve “birçok asıl” ifadelerini kullanmaktadır.⁶⁵

Kettânî (1886-1962), Basrî'nin Yûnîni aslına nasıl ulaştığına dair şu bilgiyi kaydetmektedir: Yûnîni'nin asıl nüshası bir şekilde, Mağribli olup Mekke'de yaşayan Rûdânî'nin (ö. 1094/1683) eline geçmiştir.⁶⁶ Ondan bu nüshayı Hintli olup Mekke'de yaşayan Muhammed Ekrem b. Muhammed almış, Abdullah b. Sâlim de bu nüshayı ödünç alıp istinsah etmiştir. Aynı yerde, Basrî nüshasının âkıbetiyle ilgili bazı bilgiler de aktaran Kettânî, Şeyh Tâhir Sünbül'le⁶⁷ (1245-1343/1926) Medine'de karşılaştığını, onun elinde Basrî nüshasını gördüğünü ve onun bu nüshayı Bulak (Sultâniye) baskısının tashihi için Âsitâne'ye (İstanbul) götürmüş olduğunu nakletmektedir.⁶⁸

Bu bilgidен çıkardığımız sonuç, Abdullah b. Sâlim'in asıl nüshasının Bulak baskısı için getirildiği ve büyük bir ihtimalle bu baskıda kullanıldığıdır. Bu nüshanın geri gittiği de –çünkü Kettânî nüshayı bizzat gördüğünü söylemektedir– bu nakilden anlaşılmaktadır. Fakat nüshanın Türkiye'de kaldığı süre içerisinde ve Hicaz'da epey sayıda kopyası yazılmıştır.

Türkiye'deki Basrî nüshalarının çoğunda Abdullah b. Sâlim'le ilgili hiçbir kayıt mevcut değildir. Bu nüshaların Abdullah b. Sâlim nüshasının kopyaları olduğunu netleştiren husus, Yûnîni'nin aslı ile kopyaları arasında çokça yapılan karşılaştırmalar ve ileride örneklerini vereceğimiz gibi Bulak baskısının bu nüshadan belirterek veya belirtmeden yaptığı nakillerle bu nüshadaki notların uyumudur. Çünkü bu ifadeler, Yûnîni'nin aslında bulunan ve herhangi bir Yûnîni kopyasında da bulunabilecek yorumlar değildir; bilakis kopya sahibinin, hem de Kastallânî'den (ö. 923/1404) sonra yaşamış bir kopya sahibinin ifadeleri ve nakilleridir. Bazı nüshalarda ise durum daha nettir ki ilk bulduğumuz nüsha ile son bulduğumuz nüsha bu kabildendir.

Konya Yûsuf Ağa Kütüphanesi'ndeki⁶⁹ nüsha, ilk bulduğumuz ve bir süre Basrî'nin asıl nüshası zannettiğimiz fakat Ezherliler'in yaptığı bazı nakillerle uyum göstermediğinden bir kopya olduğuna karar kıldığımız

65 Basrî, *Ziyâü's-sârî*, I, 156, 301; XV, 394.

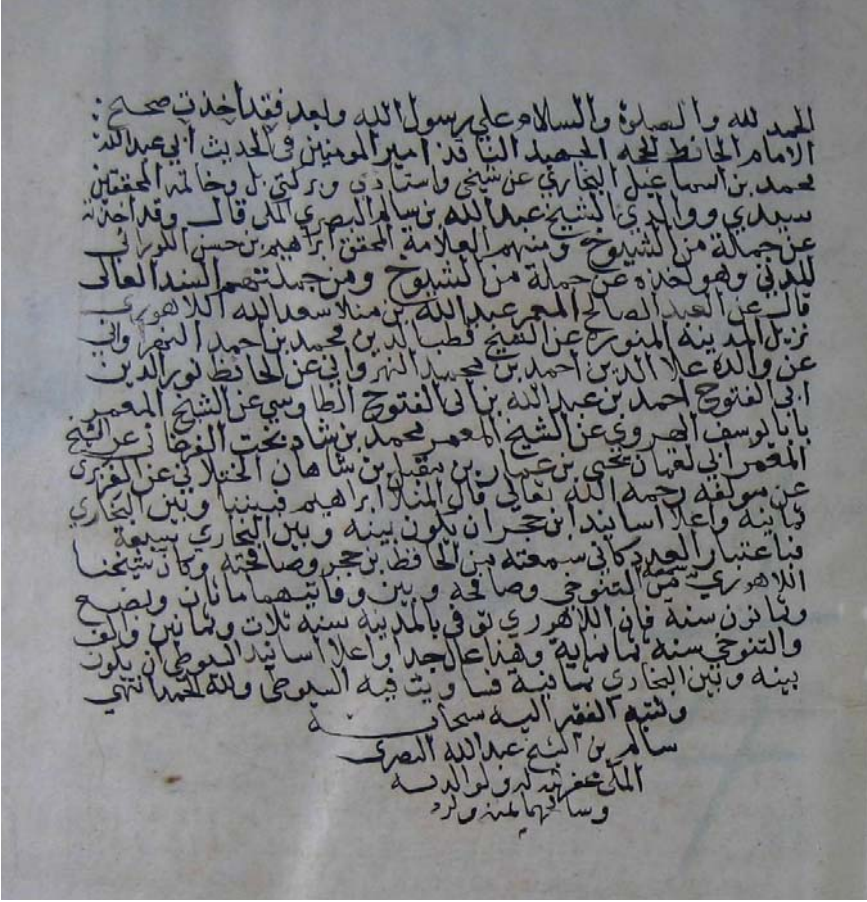
66 Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî, hadisle ilgili senetlerinde Yûnîni tarihini de zikretmektedir. Bk. *Sılatü'l-halef*, s. 45-46.

67 Bilgi için bk. “Nesebü âleti Âli Sünbül”, <http://alansab.net/forum/archive/index.php/t-238.html> (16.03.2016).

68 Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 199.

69 nr. 5555.

nüşadır. Bu nüsha da diğerleri gibi Ebü'l-Vakt senediyle⁷⁰ başlamaktadır ama zahriyede diğerlerinden farklı olarak Abdullah b. Sâlim'in oğlu Sâlim'in (ö. 1160/1748) babası aracılığıyla Buhârî'ye ulaşan ve dünyadaki en kısa senet olarak kabul edilen ama bu nüsha açısından ilmî bir değeri olmayan senet zikredilmektedir.⁷¹

70 Basrî nüshasının başında ve Yünî'nin II. cildine denk gelen yerde (Konya Yüsf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 288^a) Ebü'l-Vakt ile başlayan senet vardır. Ezherliler sadece II. cilttekini aktarmışlardır. Bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Bulak), IV, 146.

71 Yazılı bir nüshayı naklederken kapağa yakın bir yerde ayrıca bir senedin zikredilmesi tamamen bir formalitedir. Fakat bu geleneği önemseyenler, naklettiği nüshanın başka bir tarik olduğuna bakmaksızın kendi semâ' ettiği senedi zikretmeyi tercih etmişlerdir. Ebü Zer senediyle başlayan kimi nüshaların ilk sayfasına müstensih tarafından Ebü'l-Vakt senedi konması bundandır. Basrî'nin oğlunun aktardığı senet de ne Yünîni ne de Ebü'l-Vakt ile alakalıdır. Zaten Sâlim, "Birçok senedimiz var" deyip en kısasını nakletmeyi tercih etmiştir.

En son bulduğumuz nüsha⁷² ise daha nettir. Çünkü bu nüshanın son kısmında önce Yûnîni nüshasının sonunda ne yazdığı aktarılmakta, ardından da “Şeyhlerimizin şeyhi Şeyh Abdullah b. Sâlim’in Yûnîni nüshasının (Yûnîniyye) aslından naklettiği kopyanın sonunda şu metin vardır” diyerek Abdullah b. Sâlim’in bu nüshayı 1100 yılında yazdığı kaydı nakledilmektedir.⁷³

Ahmed Muhammed Şâkir’in bahsettiği ama Basrî nüshası olduğunu farakedemediği diğer bir kopya Muhammed es-Sâbir isimli bir müstensih tarafından 1218’de yazılmıştır.⁷⁴ Bu nüshanın giriş kısmında nüshaya bazı hâşiyeler ekleyen Abdullah Mîrganî (?) isimli şahıs “Abdullah b. Sâlim’in ve diğerlerinin Yûnîni nüshasıyla ilgili olarak nahiv kaidelerine uymayan bazı nakillerde bulunduğu” açıklamasını yapmaktadır. Bu nüshada Basrî’nin notları da kimi zaman “Basrî” kaydıyla bitmektedir.

Abdullah b. Sâlim’in izahlarını eksiksiz içeren Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde tespitini yaptığımız bir başka kopya nüsha ise henüz Abdullah b. Sâlim’in hayatta olduğu bir döneme tekabül eden 1114 istinsah tarihi ile dikkat çekmektedir.⁷⁵ Ancak müstensih hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Abdullah b. Sâlim’in birkaç kopyasını da Menûfi isimli bir şahıs Mekke’de yazmıştır. Tarih olarak Abdullah b. Sâlim’in yaşadığı devrin hemen sonrasına tekabül eden bu kopyalardan hem Menûfî’nin istinsah ettiği hem de Menûfî’den istinsah edilmiş olan nüshalar Türkiye’de mevcuttur.⁷⁶

72 Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 8980.

73 Bu bilgi elimizdeki bütün Basrî nüshalarının birer kopya olduğunu ortaya koyan diğer bir husustur. Çünkü erişebildiğimiz nüshaların hiçbiri bu kayıta ifade edildiği gibi sona ermemektedir.

74 Bursa İnebey Ktp., Ulucami, nr. 539. Antepli olan bu müstensih altı tane Basrî nüshası yazmıştır. Ahmed Muhammed Şâkir’in elinde olan, 1215’te yazılan nüshanın II. cildir.

75 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed, nr. 250.

76 Menûfî’nin istinsah ettiği 1144 tarihli Abdullah b. Sâlim nüshasının bir kopyası için bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 778. Bu şahsın ayrıca Basrî’nin notlarını içermeyip

Bazı Basrî kopyalarında nâdiren geçen notlarda da “Abdullah b. Sâlim nüshasında böyledir” açıklaması mevcuttur.⁷⁷

Abdullah b. Sâlim’in açıklamalarını kısmen içeren nüshalar da vardır.⁷⁸

Abdullah b. Sâlim kopyalarından aktaracağımız diğer bilgiler, “Bulak Baskısında Kullanılan Nüshalar” kısmında gelecektir.⁷⁹

6. Yûnînî Nüshasının Bulak’ta Basılması

(*en-Nüshatü’s-Sultâniyye*)

Sultan II. Abdülhamid, 4 Şâban (1) 311 tarihli bir tahrirat ile Ezher meşâyihine bir emirnâme eşliğinde Yûnînî nüshasını göndermiş,⁸⁰ onlar da titiz bir çalışma ve tashihle Emîriyye Matbaası’nda bu basımı gerçekleştirmişlerdir (1311-1313). Sonraları “Sultâniyye nüshası” (*en-Nüshatü’s-Sultâniyye*) diye anılacak olan bu baskı, Osmanlı ve Ezher sebebiyle en meşhur Buhârî neşri olmuştur. Hemen akabinde yine Osmanlı Devleti eliyle İstanbul’da basılan nüsha bile⁸¹ Bulak baskısının gerisinde kalmıştır.

Abdülhamid’in, Yûnînî nüshasının aslını gönderdiği söylene de⁸² onun Mısır’a gönderdiği nüsha, daha önce belirttiğimiz gibi Abdullah b. Sâlim’in Yûnînî kopyasıdır. Baskıda kullanılan nüshanın Yûnînî aslı değil de Abdullah b. Sâlim kopyası olduğu hem bu neşirdeki mukaddimeden⁸³ hem de kenardaki notlardan anlaşılmaktadır. Biraz sonra yapacağımız karşılaştırmalı nakillerle bu durum net olarak ortaya konacaktır.

sadece Yûnînî rumuzunu / nüsha farklarını içeren Yûnînî kopyaları da mevcuttur. Bk. Râgıb Paşa Ktp., nr. 335.

77 Bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 778, vr. 631^b.

78 Süleymaniye Ktp., Denizli, nr. 52; Amasya Beyazıt Yazma Eser Ktp., nr. 199; Beyazıt Yazma Eser Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 501.

79 Kettânî’nin Şeyh Tâhir Sünbül’ün elinde gördüğünü ifade ettiği Basrî nüshasının aslıyla ilgili kullandığı şu ifade, Türkiye’deki Konya Yûsuf Ağa (nr. 5555); Konya Bölge Yazma Eserler (nr. 8980); Süleymaniye (Hamidiye, nr. 214; Fâtih, nr. 1059) kütüphanelerindeki nüshalardaki durumu da aynen yansıtmaktadır: نهاية في الصحة والمقابلة والضبط والخط الواضح.

80 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. PRK. MK. 6/89.

81 Haz. Mehmed Zihni Efendi, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1315.

82 Bk. Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 199; Menûnî, “Sahihu’l-Buhârî fi’d-dirâsâti’l-magribiyye”, s. 535.

83 Bk. Mukaddime, s. 3. بأن يعتمد على نسخة شديدة الضبط بالغة الصحة من فروع النسخة اليونانية.

Baskıda Kullanılan Yûnînî Yazmaları ve Diğer Nüshalar

Bulak baskısını yapanlar, kullandıkları Yûnînî kopyalarını ve diğer nüshaları belirtmemişlerdir. Bu sebeple, “kullanılan nüshalar” konusu kenarlardaki notlardan anlaşılmaya çalışılmaktadır.

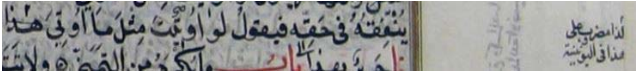
Biz daha önceki çalışmalarda zikredilen bilgileri tekrarlamak yerine, kenardaki notları ayrıntılı bir şekilde incelemeyi ve eldeki yazma nüshalarla karşılaştırma yapmayı tercih ettik. Çünkü Ezherliler’in kendi ifadeleriymiş gibi yaptıkları açıklamalardan yanlış sonuçlar çıkarmak mümkündür.

Bir hâmişte “Elimizdeki üç kopyada da yoktur” denilmektedir.⁸⁴ Bu, elle- rinde en az üç kopyanın olduğunu göstermektedir. Kopya / fer‘ kelimesinin kullanıldığı diğer notlara baktığımızda ise toplamda dört fer‘ çıkmaktadır. Ancak bu dördüncüsünü Yûnînî kopyası mı yoksa ayrı bir nüsha mı olarak gördükleri net değildir. Çünkü Ezherliler “Elimizdeki kopyada ve güvenilir nüshalarda” ifadesini de sıkça kullanmakta ve birazdan aktaracağımız gibi kimi zaman bu nüshalardakini metne almaktadırlar. Aşağıda bu dört nüshadan ve tespit edebildiğimiz diğer nüshalardan yapılan nakiller incelenecektir.

6.1. Abdullah b. Sâlim Nüshası

Ezherliler özellikle II. ve IX. ciltlerde, esas aldıkları nüshanın Abdullah b. Sâlim nüshası olduğunu belli eden ifadeler kullanmışlardır.⁸⁵

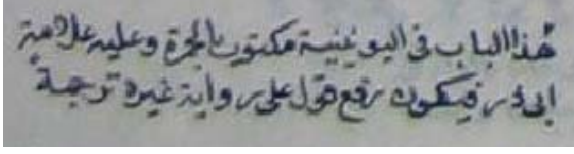
Örnek 1:

Bulak baskısı, IX, 84	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 572 ^b
	 <p>Açıklama: Ezherliler’in belirttiği gibi elimizdeki Basrî nüshasında هذا kelimesinin üzeri çizilidir ve kenarda da bunu açıklayan not vardır.</p>

84 Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh* (Bulak), I, 112.

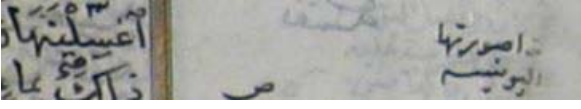
85 Abdullah b. Sâlim nüshasından vereceğimiz örnekler, makale boyutunu aşmamak için sınırlı sayıda tutulmuştur.

Örnek 2:

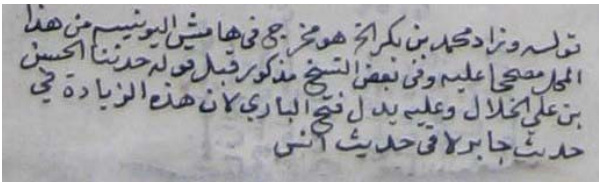
Bulak baskısı, IX, 84	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 572 ^b
<p>٧ لفظ باب في اليونينية مكتوب بالجرة وعليه علامة أبي ذر وعلى رواية غيره يكون لفظ قول مرفوعاً ترجمة اه من هامش نسخة عبد الله بن سالم</p>	 <p>Açıklama: Basrî burada باب kelimesi olduğu halde قول kelimesinin merfû okunuşunu izah etmektedir.</p>

Bununla beraber Ezherliler daha çok “itimat edilen/esas alınan kopya” (الفرع) (الذي يعول عليه), “elimizdeki kopya” (الفرع الذي بيدنا) ya da “asıldaki dipnottan-kopyadaki dipnottan” (من هامش الأصل من هامش الفرع) türü ifadelerle Basrî nüshasından nakillerde bulunmuşlardır.

Örnek 3:

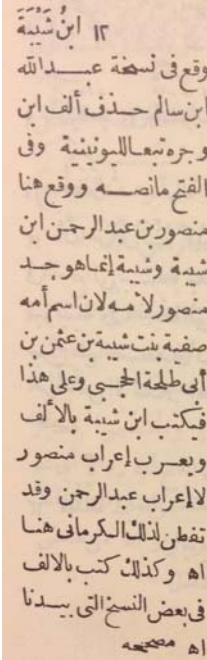
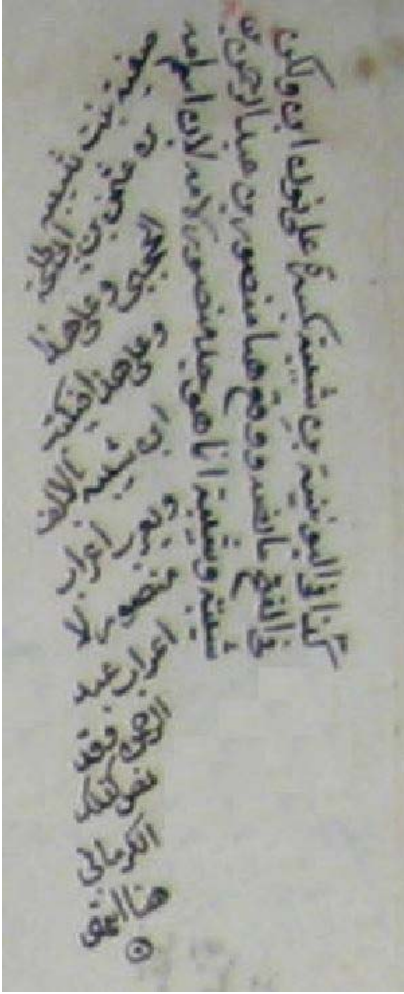
Bulak baskısı, II, 73	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 99 ^b
<p>١١ اعسلنها هي هكذا بهذه الصورة وهذا الضبط في الفرع الذي بيدنا وكتب عليه أنه صورة ما في اليونينية</p>	 <p>Açıklama: Yûnînî nüshasında bir kelimenin hem tekil hem de çoğul hali beraber kaydedildiğinden Basrî, asılda böyle olduğunu belirtmektedir.</p>

Örnek 4:

Bulak baskısı, 2/140	Yusuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 226 ^a
<p>٤ قوله وزاد محمد ابن بكر الخ هو مخرج في هامش اليونينية في هذا المحل معهما عليه وفي بعض النسخ مذ كور قبل قوله حدثنا الحسن بن علي الخلال وعليه يدل فتح الباري لان هذه الزيادة في حديث جابر لا في حديث أنس اه من هامش الاصل</p>	 <p>Açıklama: Basrî burada <i>Fethu'l-bârî</i>'deki ifadeleri de dikkate alarak وزاد محمد diye başlayan mütâbaatın Yûnînî'nin asıl nüshasında yanlış yerde olduğunu belirtmektedir. Burada görüldüğü gibi Ezherliler Basrî nüshası için “asl” ifadesini kullanmaktadırlar.</p>

Ezherliler, Basrî'nin İbn Hacer, Kastallânî ve diğerlerinden naklettiği bilgileri ya doğrudan nakletmekte ya da asıl kaynaklara dönerek oradan aktarmaktadırlar.

Örnek 5:

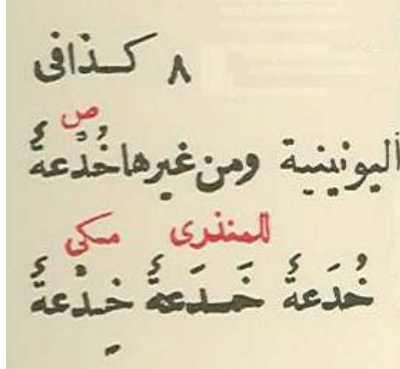
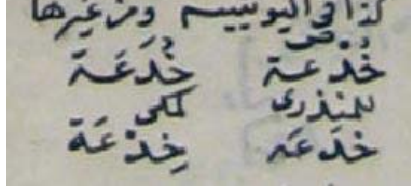
Bulak baskısı, IX, 109	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr.581 ^b
 <p>وقع في نسخة عبد الله ابن سالم حذف ألف ابن وجزه تبعاً لليونانية وفي الفتح مانصه ووقع هنا منصور بن عبد الرحمن ابن شيمة وشيمة إنما هو جد منصور لأنه لان اسم أمه صفية بنت شيبان بن عثمان بن أبي طلحة الحنظلي وعلى هذا فيكتب ابن شيبان بالألف ويعرب إعراب منصور لإعراب عبد الرحمن وقد تفطن لذلك الكرمانى هنا اه وكذلك كتب بالألف في بعض النسخ التي يسدنا اه مصححه</p> <p>Açıklama: Abdullah b. Sâlim nüshasındaki durumdan bahsettikten sonra İbn Hacer'den naklettikleri açıklamayı Basrî'den değil, doğrudan <i>Fethu'l-bârî</i>'den (XIII, 331) almışlardır. Çünkü Basrî'de نص olarak geçen kelimeyi elimizdeki <i>Fethu'l-bârî</i> nüshasına uygun olarak تفطن şeklinde nakletmişlerdir.</p>	

Basrî'nin, Yûnî'nin kopyaları başlığı altında tanıttığımız Muhammed el-Mizzî kopyasından ve Münzirî'nin (ö. 656/1258) Buhârî nüshasından yaptığı nakiller de aynen yansıtılmıştır.

Örnek 6:

Bulak baskısı, IV, 200	Konya Yüsf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 306 ^a
	 <p>Açıklama: Bu ifadeler, daha önce tannığımız Mizzî'nin kendi nüshasında da aynen mevcuttur. Bk. Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 263, vr. 244^b.</p>

Örnek 7:

Bulak baskısı, IV, 63	Konya Yüsf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 254 ^b
	

Ezherliler'in Basrî nüshasını yansıtmadıkları yerler de mevcuttur ve buralarda muhakkak bir açıklama yapmışlardır.

Örnek 8:

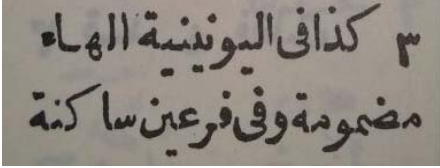
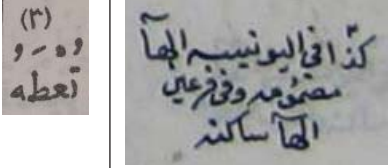
Bulak baskısı, VIII, 127	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 528 ^a
	

Örnek 9:

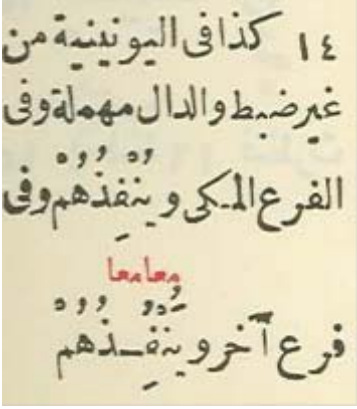
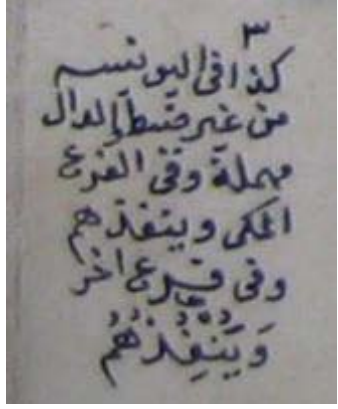
Bulak baskısı, V, 164	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 368 ^a
	
	<p>Açıklama: Tercih etmedikleri yazım şekli, görüldüğü gibi, Basrî nüshasında mevcuttur. Nakletmeyi tercih ettikleri güvenilir nüshanın hangisi olduğu ise ileride zikredilecektir.</p>

Abdullah b. Sâlim'in asıl (Yûnîniyye) ile kopyalar (fer'ayn, el-fer'u'l-Mekkî vb.) arasında yaptığı karşılaştırmalar da aynen yansıtılmış ve alıntı olduğu çoğu zaman belirtilmemiştir.

Örnek 10:

Bulak baskısı, IV, 135	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 283 ^b
	

Örnek 11:

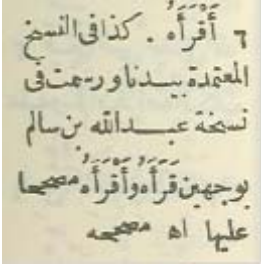

Bulak baskısı, IV, 141	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 286 ^a
	

Basrî Nüshasına Uymayan Yerler:

Bulabildiğimiz Basrî nüshalarının birer kopya olduğunu belirtmiştik. Asıllarda olabileceği gibi, sağlam kopyalarda da bazı kusurların bulunması veya bir kopyanın asıldaki her şeyi yansıtamaması çok normaldir. Bu sebeple, Ezherliler'in Basrî nüshasından yaptıkları nakil ile elimizdeki Konya (Yûsuf Ağa) nüshasının uyumlu olmadığı yerler de mevcuttur.⁸⁶ Elimizdeki diğer Basrî nüshalarından uyumlu olanı da ayrıca belirterek tespit edebildiğimiz örnekler şunlardır:

⁸⁶ Bunun tam tersi de yani Konya nüshasının uyduğu ama diğer bazı Basrî nüshalarının uymadığı yerler de mevcuttur.

Örnek 12:

Bulak baskısı, IX, 153	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 598 ^b	Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1053, vr. 616 ^b
	 Açıklama: Burada “ekleme sonrasında oluşan” tek vecih yansıtmıştır.	 Açıklama: İki vecih de yansıtılmış ve sonradan eklenen elif ile sükûn kırmızıyla yazılmış, üzerine de tashih işareti konulmuştur.

Örnek 13:

Bulak baskısı, IX, 152	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 598 ^b	Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 778, vr. 631 ^b
	 Açıklama: Burada büyük bir ihtimalle ana metindeki sükûn, öncesinde iki defa geçen aynı kelimedeki olduğu gibi, tenvin olarak yorumlanmış gözük-mektedir.	

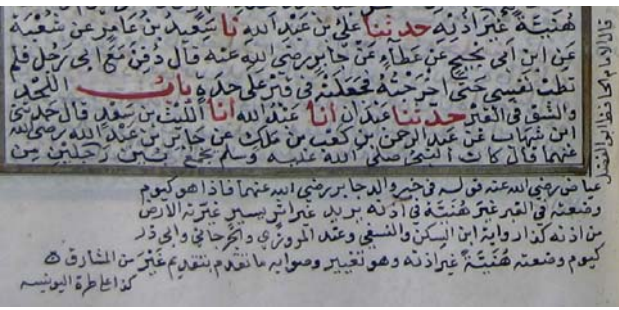
Örnek 14:

Bulak Baskısı, 1/100	Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr.38 ^a	Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1052, vr. 69 ^b
	 Açıklama: Burada Ebû Zer işareti atlanmıştır.	

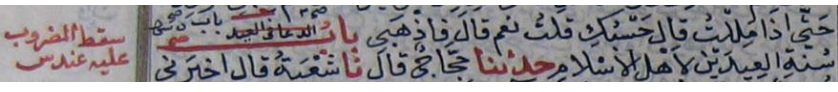
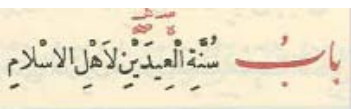
Abdullah b. Sâlim'den Aktarılmayan Yerler:

Ezher baskısında Basrî'nin bütün notları aktarılmamıştır. Bunların bir kısmı önemlidir; çünkü ya Yûnînî'nin kendi metniyle ilgili uyarılarını ya da anlaşılmayan bazı yerlerin izahını veya nüsha farklarına dair işareti içermektedir.

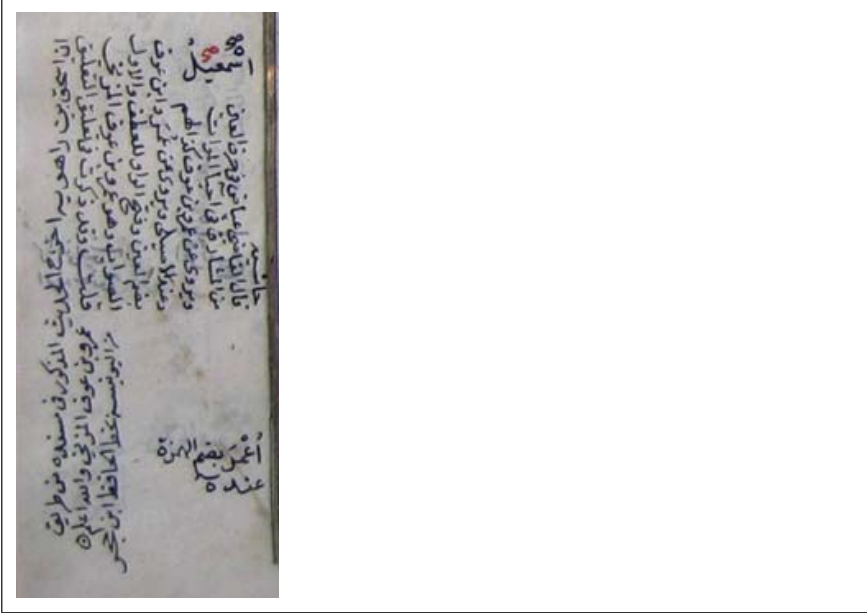
Örnek 15:

<p>Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 107^a</p>	<p>Bulak baskısı, II,92</p>
	<p>Açıklama: Yûnînî'nin Kâdî İyâz'dan yaptığı bu nakil, metindeki bir yanlışla ilgili açıklamayı içermektedir; ama Ezherliler bunu nakletmemişlerdir.</p>

Örnek 16:

<p>Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 75^a</p>	
	
<p>Bulak baskısı, II, 16</p>	
	
<p>Açıklama: Üstü çizili ifade ve onunla ilgili açıklama nakledilmemiştir.</p>	

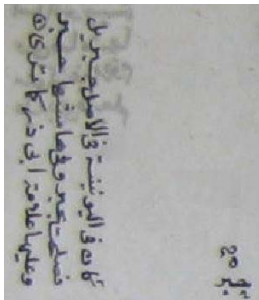
Örnek 17:

Açıklama: Bulak baskısında aktarılmayan bu bilgi sayesinde İbn Hacer'in Yûnîni nüshasının aslını okuduğunu ve bazı değerlendirmeler ilâve ettiğini öğrenmekteyiz.

Örnek 18:

Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 590^a

Açıklama: Bulak baskısında (IX, 134) aktarılmayan bu notta metinde حبر geçtiği halde kenarda da حبر yazıp üzerine Ebû Zer işareti konulması gibi bir garipliğin izahı Basrî tarafından yapılmaktadır. Asıl metin حبر iken sonradan حبر kelimesine dönüştürülmüş, böylece kenarda nüsha farklılığını yansıtan hâmiş boşa çıkmıştır.

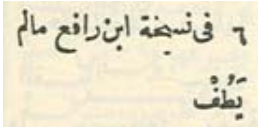
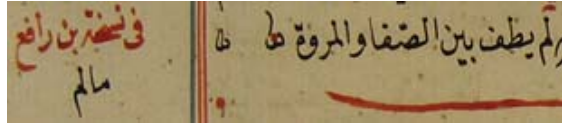
6.2. Bedrânî Nüshası

Daha önce tanıttığımız Bedrânî nüshasını Ezherliler'in, özellikle İbn Ebû Râfi' (İbn Râfi') nüshasını yansıtırken kullandıkları kesindir. Bedrânî kopyalarıyla karşılaştırarak, genellikle cümle düşüklükleri ve kelime eksikliklerini telafi eden notlar şeklindeki bu nakiller aşağıda yer almaktadır.

Örnek 19:

Bulak baskısı, I, 135	Âtıf Efendi Ktp., nr. 579, vr. 75 ^a
	

Örnek 20:

Bulak baskısı, III, 6	Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1557, vr. 317 ^a
	

Ezherliler'in muteber bir nüshadan veya kopyadan diyerek aktardıkları notlar da bazan Bedrânî nüshasıyla uyuşmaktadır:

Örnek 21:

Bulak baskısı, II, 27	Konya Yüsun Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 79 ^a	Âtıf Efendi Ktp., nr. 579, vr. 106 ^b
 <p>Açıklama: İkinci hâmişi aldıkları mu-teber nüshanın Bedrânî nüshası olduğu yandaki nakillerden anlaşılmaktadır.</p>	 <p>Açıklama: Basrî nüsha-sında sadece tek hâmiş vardır.</p>	 <p>Açıklama: Gö-rüldüğü gibi Bedrânî nü-s-hasında ikinci hâmiş de mev-cuttur.</p>

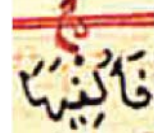
Örnek 22:

Bulak baskısı, V, 31
 <p>Açıklama: İsim vermeden iki fer‘ arasındaki farkı anlatmaktadırlar. Ama hâmişte النبي kelimesinin üzerine şüpheyi ifade eden tadbib işareti koymakla yanıılmışlardır. Diğer nüshalarda görüldüğü üzere bu işaret Hammevî'nin sembolü olan hâ harfidir.</p>
Konya Yüsun Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 318 ^b
 <p>Açıklama: Ezherliler'in belirttiği gibi tam tersidir.</p>
Âtıf Efendi Ktp., nr. 579, vr. 405 ^a
 <p>Açıklama: Ezherliler'in tercih ettiği nüsha budur.</p>

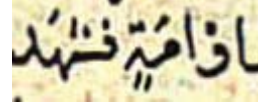
6.3. Muhammed el-Mizzî Nüshası

Yûnînî'nin kopyaları kısmında bahsettiğimiz ve Tenkiziyye denilen yere vakfedildiği için *el-fer'û't-Tenkiziyye* diye anılan bu nüshanın Ezherliler tarafından kullanıldığının en açık delili, hâmişte yaptıkları şu açıklamadır:⁸⁷ وفي الفرع التنكري فألْفِيهَا بالفاء ونصب الياء وعليها علامة أبي ذر مصححا عليها.

Türkiye'de mevcut olan Mizzî nüshasında, üzerindeki “kırmızı mürekkeple Ebû Zer işareti ve tashih kaydı” dahil olmak üzere, kelimenin “فَأَلْفِيهَا” şeklinde yazıldığı görülmektedir.⁸⁸

Ezherliler, هكذا في نسخة عبد الله بن سالم ونسخة المزي وغيرهما (Bulak baskısı, IX, 11) diyerek ifade ettikleri⁸⁹ bir örnekte de metnin “أو أمة فشهد” şeklinde olduğunu belirtmektedirler. Elimizdeki Mizzî nüshasında da aynen bu şekildedir.⁹⁰

Yukarıdaki ifadeler Ezherliler'in bu nüshayı gördüklerini göstermektedir. Ama Kastallânî'nin çokça övdüğü ve şerhinde kullandığı bu nüshayı niçin yoğun olarak kullanmadıkları anlaşılmamaktadır. Şu an Mısır'daki nüshada olduğu gibi onların elindeki nüshanın da eksik olması ya da Türkiye'deki nüsha gibi Yûnînî kopyası olmayan nüshaları da içeriyor olması bunda etkili olmuş olabilir.

6.4. Muhammed b. İlyâs Nüshası

Yukarıda Yûnînî kopyalarını sıralarken ismini zikrettiğimiz Muhammed b. İlyâs'ın, nüshasını mukabele ettiği nüshalardan birinin de Mizzî'nin ve Zehebî'nin tashih ettiği nüsha olduğunu zikretmiştik. Dolayısıyla Mizzî ve Zehebî'nin konuyla ilgili mülâhazaları Muhammed b. İlyâs'ın nüshasına da yansımıştır. Buna binaen Ezherliler'in “Hâfiz Mizzî nüshası” derken kastettikleri nüshanın bu olduğunu düşünüyoruz.⁹¹ Kahire'de bulunan bu

87 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Bulak), III, 125.

88 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 263, vr. 158^b. Türkiye'deki bu nüsha Tabnâvî'nin (Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Heysemî) yazdığı bir kopyadır. Birmâvî'nin (ö. 831/1428) talebesi olan bu şahıs, Yûnînî rumuzları yanında Dimyâti (ö. 705) nüshasını ve başka bir nüshayı da rumuzlarla göstermiş, böylece nüshası biraz daha karışık bir hal almıştır.

89 Ezherliler “nüshatü'l-Mizzî” ifadesiyle bu nüshayı kastederken, ileride geleceği gibi “nüshatü'l-Hâfiz el-Mizzî” ve “Aslün sahhahahu'z-Zehebî ve'l-Mizzî” ifadeleriyle başka nüshaları kastetmektedirler.

90 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 263, vr. 479^b.

91 كذا... في القسطلاني ونسخة الحافظ المزي وفي نسخة عبد الله بن سالم Bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Bulak), IX, 57. Yûnînî'nin talebesi olan Hâfiz Yûsuf el-Mizzî'nin kendisine ait bir

nüşhaya⁹² henüz ulaşamadığımızdan bu bölümde herhangi bir karşılaştırma yapamıyoruz. Nüşhayı bizzat inceleyen Menûnî'nin belirttiğine göre bu nüsha Ezherliler tarafından kullanılmıştır.⁹³

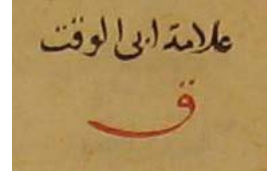
5. Takıyyüddin es-Sübki Nüşhası

Meşhur âlim Ali es-Sübki (683-756) nüshası da bir Yûnînî kopyası değildir. Ama o da hocası Dimyâtî'nin (613-705) Ebû'l-Vakt nüshası⁹⁴ ile Ebû Mektûm b. Ebû Zer rivayeti olan Ebû Zer nüshası arasındaki farkları göstermiştir. Zehebî ile Mizzî'nin tashihini içerdiğinden⁹⁵ ayrıca dikkate alınması gereken bu nüsha Türkiye'de mevcuttur.⁹⁶ Ezherliler bu nüshadan bahsederken “صلِّ صَحْحَهُ الْمَرْيِّ وَالذَّهَبِيَّ” ifadesini kullanmaktadırlar. Aşağıda Ezherliler'in bu nüshayla ilgili ifadelerinin, elimizdeki Sübki nüshasıyla karşılaştırması yapılacaktır.

Örnek 23:

Ezherliler kullandıkları rumuzlarla ilgili daha önce yaptıkları bir açıklamayı düzeltirlerken VII. cildin en başında bu nüshadan da bahsetmektedirler: وكذا بمامش نسخة مقابلة على أصول معتمدة منها النسخة التي صححها شيخ الإسلام جمال الدين . . . المرزي و شيخ الإسلام شمس الدين الذهبي في ورقة ثمرة (٩) وهي وقف الأشراف والآن بالكتبخانه المصرية.

Burada Yûnînî nüshasında bulunan “ق” harfinin daha önce Kâbisî olabileceğini söylediklerini ama Kastallânî'de ve söz konusu nüshada bu harfin Ebû'l-Vakt'e işaret ettiği açıklamasının bulunduğunu belirtmektedirler.⁹⁷ Yanda görüldüğü üzere elimizdeki nüshanın rumuzla ilgili izahı aynen naklettikleri gibidir.

Yûnînî nüshanın varlığı bilinmemektedir. Zaten müstakil bir nüshası olup da bunun bilinmemesi veya konuyla ilgili çalışma yapanların böylesi önemli bir nüshadan haberdar olmamaları garip bir durum ortaya çıkarırdı.

92 Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, nr. 1108-1109.

93 Menûnî, “Sahihu'l-Buhârî fi'd-dirâsâtî'l-magribiyye”, s. 533.

94 Dimyâtî'nin kendisi için yazdığı ve tashih ettiği bir nüsha olduğundan, önemlidir. İbnü'l-Mulakkîn'in Buhârî şerhinde kullandığı nüshanın Dimyâtî nüshası olma ihtimali vardır. Bk. *et-Tavzîh*, X, 549 (müstensihin notu).

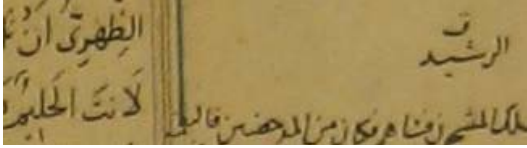
95 Bir önceki nüsha ile aynı olmadığı birazdan vereceğimiz örneklerden anlaşılacaktır.

96 Nuruosmaniye Ktp., nr. 703.

97 Yûnînî'deki “Ş” harfinin Ebû'l-Vakt'e veya Kâbisî'ye işaret ettiğine dair herhangi bir delil yoktur.

Örnek 24:

Ezherliler bir hâmişte, âyetteki الرَّشِيدِ kelimesiyle ilgili olarak bunun hangi nüshada bulunup bulunmadığı açıklamasını yaparken bu nüshadan da bahsetmektedirler: كذا في هامش اليونانية لفظ «الرشيد» محكوكًا. وكذا ليس في أصل مصحح على...⁹⁸ Bu ibare, Basrî nüshasında olduğu gibi, elimizdeki Sübkî nüshasında da kenarda mevcuttur.⁹⁹

<p>Nuruosmaniye Ktp., nr. 703, vr. 184^b.</p>	
---	--

Ezherliler bazan isim vermeden de bu nüshadan alıntı yapmaktadırlar:

Metinde geçen أَلَا تَأْمُونِي ifadesi için “Güvenilir bir nüshada tashih kayıtlı olarak bu şekildedir” demektedirler.¹⁰⁰ Sübkî nüshasında da aynen belirttikleri gibidir.¹⁰¹ Daha önce naklettiğimiz gibi, Basrî nüshasında ve diğerlerinde ise iki nûn ile yazılmıştır.¹⁰²

Diğer bir hâmişte ise¹⁰³ metinde geçmeyen عَمْرُ lafzının iki önemli nüshada (في نسختين جليلتين) geçtiğini belirtmektedirler. Elimizdeki yazma nüshalara göre bunların biri Bedrânî nüshası¹⁰⁴ diğeri de bahsettiğimiz Sübkî nüshasıdır.¹⁰⁵ Basrî’de geçmeyen bu kelime (Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 277^a), olması muhtemel Bikâî nüshasında da yoktur (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 355, vr. 128^b).

Daha önce geçen nüshada değindiğimiz gibi *nüshatü’l-Hâfız el-Mizzî* dedikleri nüsha farklı olduğundan, bu isimle aktardıkları bilgiler Sübkî nüshasıyla uyuşmamaktadır. Meselâ ظَلَّ عَلَيَّ فِي ifadesinin Kastallânî ve Hâfız Mizzî nüshasında ayın harfinin zammeli ve kesreli olduğunu belirtmekte, Basrî

98 Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh* (Bulak), IV, 159.

99 Bedrânî nüshasında (Âtif Efendi Ktp., nr. 579, vr. 365^a) ve Yûnîni kopyalarının sonunda tanıttığımız Bikâî nüshasında (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 355, vr. 125^b) bu kelime metinde geçmektedir.

100 Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh* (Bulak), V, 164.

101 Nuruosmaniye Ktp., nr. 703, vr. 237^b.

102 Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 368^a (Basrî nüshası); Âtif Efendi Ktp., nr. 580, vr. 68^b (Bedrânî nüshası); Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 263, vr. 298^a (Mizzî nüshası).

103 Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh* (Bulak), IV, 117.

104 Âtif Efendi Ktp., nr. 579, vr. 344^b.

105 Nuruosmaniye Ktp., nr. 703, vr. 174^b.

nüshasında ise ظَلَّ kelimesinin tenvinli olduğunu eklemektedirler.¹⁰⁶ Konumuz olan Sübkî nüshasında ayın harfinde sadece zamme işareti vardır.¹⁰⁷

Ezherliler'in daha önce bahsettiğimiz ve Yûnîni nüshasının kopyasının kopyası (فرع الفرع) olan Bikâî (ö. 806) nüshasını kullanma ihtimalleri de yüksektir. Fakat biz bu hususta henüz kesin delil tespit edebilmiş değiliz.

Ezherliler'in bunlardan başka nüshalar kullandıkları da kesindir. Çünkü bu çalışmada zikredilen nüshaların hiçbirisinde bulunmayan nüsha bilgileri de nakletmektedirler.

Değerlendirme

Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* adlı eserinin çeşitli nüshaları arasında mevcut olan farkları tek nüshada yansıtma işi Asilî (ö. 392/1002) ve Ebû Zer (ö. 434/1043) dönemine kadar uzanmaktadır. Daha fazla nüshayı içeren çalışmaların ise ilkinin Sagâni (ö. 650/1252), en meşhurunu Yûnîni (ö. 701/1302), en sonuncusu ve kapsamlısını da Sehârenpûri (ö. 1297/1880) yapmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Bulak Emîriyye Matbaası'nda gerçekleştirilen baskıda da çok meşhur olması sebebiyle Yûnîni nüshası kullanılmıştır. *el-Câmiu's-sahîh*'in "Sultâniye baskısı" diye bilinen ve Ezherli âlimlerin nezaretinde yapılan bu baskıda, neşre esas kabul edilen yazma nüshalar yönüyle muğlak ve cevapsız bırakılan birtakım hususlar mevcuttur. Bu belirsizlikleri gidermeyi amaçlayan bu çalışmada Türkiye'deki yazma eser birikiminin Buhârî nüshalarını ilgilendiren yönünün oldukça zengin olması sayesinde birçok yeni bilgiye ve sonuca ulaşılmıştır.

Eseri baskıya hazırlayanların hangi yazma nüshaları kullandıklarına dair bir beyanda bulunmamış olmaları ve esere yazdıkları mukaddimede net olmayan ibarelerle konuyu geçiştirmiş olmaları, bizi metnin kenarında yapılan izahlara yönlendirmiş ve ancak buradan yapılan çıkarımlar neticesinde sağlıklı sonuçlara erişebilmek mümkün olmuştur.

İstanbul'dan gönderilen nüshanın mahiyeti ve bu nüshanın baskıda kullanıldıktan sonraki âkıbeti meselesi, konunun belki de en çok cevap bekleyen vechesidir. Eserin herhangi bir yerinde Yûnîni'nin asıl nüshasının kullanıldığına dair sarîh bir beyan bulunmamaktadır. Sadece dönemin Ezher şeyhi Hasûne en-Nevâvî'nin esere yazdığı takrirden kendilerine emirname eşliğinde

106 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Bulak), IX, 57. Basrı'de aynen belirttikleri gibidir (Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5555, vr. 564^a).

107 Nuruosmaniye Ktp., nr. 703, vr. 393^b.

İstanbul'dan bir Yûnînî nüshası gönderildiğini ifade etmiş olması, konuyla ilgili genel kanaatin Yûnînî'ye ait asıl nüshanın gönderildiği yönünde şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Oysa bu ibareden, asıl nüsha sonucu elde edilebileceği gibi asıl nüshadan istinsah edilmiş fer' nüsha sonucunu elde etmek de mümkündür.

Eserde Yûnînî'nin asıl nüshasının kullanıldığı izlenimini veren açıklamaların peşine düşüldüğünde ise, yapılan nüsha taramaları neticesinde eriştiğimiz Abdullah b. Sâlim el-Basrî nüshasının da aynı açıklamaları Abdullah b. Sâlim'in dilinden içeriyor olması Yûnînî'nin aslını kullananların musahhihler değil Abdullah b. Sâlim olduğunu ortaya koymuştur. Osmanlı arşiv vesikaları arasında bulunan emirnâme tetkik edildiğinde de aynı sonuca ulaşmak mümkündür. Zira gönderilen nüsha "nüsha-i aslıyyenin esah rivayeti" denilmek suretiyle tasvir edilmektedir. Bu durum Nevâvî'nin yazısından birkaç sayfa sonra gelen mukaddimede, tashihe esas kabul edilen nüshanın "gayet sahih ve net bir Yûnînî kopyası" olduğu ifade edilerek de dile getirilmiştir.

Ulaştığımız sonucu teyit eden bir başka durum ise Kettânî'nin 1920'li yıllarda Mekke'de karşılaştığı Şeyh Tâhir Sümbül Efendi'nin elinde Abdullah b. Sâlim nüshasını gördüğünü ve Tâhir Sümbül'ün daha önce Bulak baskısında kullanılmak üzere bu nüshayı İstanbul'a götürdüğünü söylediğini nakletmesidir.

Bütün bunlar İstanbul'dan gönderilen nüshanın Yûnînî'nin asıl nüshası olmadığını ve dolayısıyla basım esnasında Ezherliler'in elinde Yûnînî aslının olmadığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca yapılan mukayeseler neticesinde Yûnînî'nin açıklamalarına ilâveten eserde yoğun bir şekilde yer alan Yûnînî'nin aslı ve kopyaları arasındaki karşılaştırmalar ve İbn Hacer ile Kastallânî'den yapılan çok sayıda alıntılar Abdullah b. Sâlim nüshasındakiyle birebir benzerlik gösterdiğinden bu durum baskıya esas kabul edilen nüshanın Abdullah b. Sâlim el-Basrî nüshası olduğunu netleştirmektedir. Ancak Ezherliler'in Basrî'den almadıkları yerler olabildiği gibi Basrî nüshasına uymayan yerlerin de mevcut olduğu yine bu mukayeseler neticesinde ortaya çıkan bir başka sonuçtur.

Ezherliler'in Basrî nüshası dışında da nüshalar kullandıkları tespit edilmiştir. Bir kısmı ilk defa bu çalışmada dile getirilen tespitler olmak üzere Muhammed el-Mizzî, Muhammed b. İlyâs, Muhammed b. Hasan el-Bedrânî ve Takıyyüddin es-Sübki'ye ait nüshaların da kullanıldığı, örnekleriyle birlikte sunulmaktadır.

Yûnînî benzeri çalışmalar olan ve İslâm dünyasında neredeyse hiç bilinmeyen Sagâni ve Sehârenpûri'ye ait nüshaları da bir nebze tanıttığımız bu

çalışma sayesinde bir defa daha ortaya çıkmıştır ki Türkiye’de tahminlerimizin çok ötesinde zengin bir yazma eser külliyatı mevcuttur. Ne var ki üzerinde en fazla emek sarfedilmiş eserler olması beklenen Buhârî nüshaları bile gerektiği gibi tasnif edilmemiş ve yeterince tanıtılmamıştır.

Bu çalışmada mukayeseli olarak künye bilgilerini verdiğimiz yazma nüshaların bir kısmı araştırmacıların elinde olmasına rağmen mahiyeti ve önemi farkedilememiş, büyük bir kısmı ise hiç bilinmemiştir. Konuyla ilgili yeni çalışmalara vesile olabileceğini düşündüğümüz bu makalenin, yazma eserlerle ilgili tasnif ve tanıtım çalışmalarının hızlandırılmasına da katkıda bulunmasını ümit ederiz.

Bibliyografya

Abdülhalim, Cum’a Fethî, *Rivâyâtü’l-Câmiî’s-sahîh ve nüсахuhû*, I-II, Katar: Dâru’l-felâh, 1434/2013.

Albayrak, Ali, “Sahîh-i Buhârî’nin Tashihi” (yayımlanmamış çalışma).

Altuntaş, M. Celil, “Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık” (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010).

Aydın, Arafat, “Sagâni’nin Sahîh-i Buhârî Nüshası ve Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmaları” (uzmanlık tezi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016.

Basrî, Abdullah b. Sâlim, *Zıyâû’s-sârî fî mesâliki Sahîhi’l-Buhârî*, haz. Nüreddin Tâlib, I-XVIII, Katar: er-Rakîm li’l-buhûs ve’d-dirâsât, 1432/2011.

Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, I-IX, Bulak: el-Matbaatü’l-kübrâ el-emîriyye, 1311-13.

....., *el-Câmiu’s-sahîh bi-hâşiyeti’l-muhaddis es-Şehârenfûrî*, I-XV, haz. Takıyyüddin en-Nedvî, I-XV, Beyrut: Dârü’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1432/2011.

....., *el-Câmiu’s-sahîh*, haz. M. Mustafa el-A‘zamî, Riyad: Dârü’l-A‘zamî, 1434/2013.

....., *el-Câmiu’s-sahîh*, haz. Merkezü’l-Buhûs ve takniyyetü’l-ma‘lûmât, I-X, Kahire: Dârü’t-te’sîl, 2012.

....., *el-Câmiu’s-sahîh*, I-IX, Dâru’l-cil, Beyrut, t.y.

Fâsî, Takıyyüddin, *Zeylû’t-Takyîd*, haz. Kemâl Yûsuf el-Hût, I-II, Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1410/1990.

- İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, I-XIII, Beyrut: Dâru'l-ma'rifet, 1379.
-, *İnbâü'l-gumr bi-enbâi'l-umr*, haz. Hasan Habeşi, I-III, Kahire: Lecnetü İhyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1389-92/1969-72.
- İbnü'l-Mulakkın, *et-Tavzih li-şerhi'l-Câmi's-sahih*, haz. Nüreddin Tâlib, I-XXXVI, Katar : Dâru'l-felâh, 2012.
- Kâdî İyâz, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye*, haz. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire: Dârü't-türâs, 1389/1970.
- Kandemir, M. Yaşar, "İbn Râfi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, 239.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sâri*, I-X, Beyrut: y.y., 1323.
- Kettânî, M. Abdülhay, *Fihrisü'l-fehâris*, haz. İhsan Abbas, I-III, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1402/1982.
- Kızıl, Fatma, "Yûnîni", *DİA*, XLIII, 595-96.
- Menûnî, Muhammed, "Sahîhu'l-Buhârî fi'd-dirâsâti'l-magribiyye min hilâli ruvâtihi'l-evvelîn ve rivâyâtihi ve usûlih", *Mecelletü'l-Mecmai'l-lugati'l-Arabiyye bi-Dımaşk*, 4/3 (1394): 500-49.
- Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, haz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XXXV, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980.
- Özşenel, Mehmet, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2014.
- Quiring-Zoche, Rosemarie, "How al-Buhari's Sahih Was Edited in the Middle Ages: 'Ali al-Yunini and His Rumuz," *Bulletin d'Etudes Orientales*, 50 (1998): 191-222.
- Rûdânî, *Sılatü'l-halef bi-mevsûli's-selef*, haz. Muhammed Haccî, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1408/1988.
- Safedî, *A'yânü'l-asr*, haz. Ali Ebû Zeyd v.dğr., I-VI, Beyrut: Dârü'l-fikri'l-muâsır, 1418.
- Sellûm, Ahmed b. Fâris, "Nüshatü'l-İmâm es-Sagâni min Sahîhi'l-Buhârî ve kıymetühü'l-ilmiyye", *Mecelletü'l-Cündî el-müslim*, 39 (1431/2010): 8-16.
- Sezgin, Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara: Kitâbiyât, 2000.
- Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fi târihi Mısır ve'l-Kâhire*, haz. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim, I-II, Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967.
- Woll, John Obert, "Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve 18. Yüzyılda Hadis İlmi", çev. Nail Okuyucu, *Batı Gözüyle Tecdid 1700-1850: İslâm Dünyasında Tecdid Hareketleri*, ed. Nail Okuyucu, İstanbul: Klasik, 2014, s. 217-30.

Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1405/1985.

Ziriklî, *el-A'lâm*, haz. Zühayr Fethullah, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-Melâyin, 1986.

Kullanılan Yazma Nüshalar

Amasya Beyazıt Yazma Eser Ktp., No. 199.

Âtîf Efendi Yazma Eser Ktp., No. 579, 580.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. PRK. MK. 6/89.

Beyazıt Yazma Eser Ktp., Veliyyüddin Efendi, No. 501.

Bursa İnebey Ktp., Ulucami, No. 539-543.

Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, No. 177, 1108, 1109.

Edirne Selimiye Ktp., No. 1042.

Konya Bölge Yazma Eser Ktp., No. 4772, 8980

Konya Yûsuf Ağa Ktp., No. 5555.

Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, No. 355, 362.

Millet Ktp., Feyzullah Efendi, No. 474.

Nuruosmaniye Ktp., No. 695, 703.

Rabat, el-Hizânetü'l-âmmе, No. 481 ق.

Râgıb Paşa Ktp., No.335.

Süleymaniye Ktp., Ayasofya, No.773, 778.

Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim, No. 267.

Süleymaniye Ktp., Denizli, No. 52.

Süleymaniye Ktp., Fatih, No. 1059.

Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, No. 161.

Süleymaniye Ktp., Hamidiye, No. 214.

Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, No. 263

Süleymaniye Ktp., Turhan Vâlide Sultan, No. 67.

Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, No Yazma Bağışlar. 1557.

Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed Kitaplığı, No. 250.

***Sahîh-i Buhârî* Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası**

Sahîh-i Buhârî'nin Sultan II. Abdülhamid'in emriyle yapılan Bulak baskısında İstanbul'dan Mısır'a gönderilen ve baskıya esas kabul edilen yazma nüshanın Yûnînî'nin (ö. 701/1302) asıl nüshası olup olmadığı, bu mühim nüshanın basıldıktan sonraki âkabeti, bu baskıda başka hangi yazmaların kullanıldığı ve Yûnînî nüshasının kopyaları hakkında, Yûnînî'ye dair çalışmaların azlığı ve kaynakların yetersizliği sebebiyle belirsizlikler mevcuttur. Bu belirsizlikleri gidermek amacıyla Türkiye'deki zengin yazma eser külliyyatını kullanarak yaptığımız bu çalışmada Yûnînî'nin aslının Türkiye'de olmadığını, Ezher ulemâsı tarafından yapılan Bulak baskısında Yûnînî'nin en önemli kopyası kabul edilen Abdullah b. Sâlim el-Basrî (ö. 1134/1722) nüshasının esas alındığını, bunun yanında Muhammed el-Mizzî, Bedrânî ve Takıyyüddin es-Sübki nüshaları ile Hâfız Yûsuf el-Mizzî'nin tashih ettiği Muhammed b. İlyâs nüshasının kullanıldığını tespit ettik. Türkiye'de bulunan Abdullah b. Sâlim nüshalarını ve Yûnînî'nin diğer kopyalarını tanıttık. Konuyla ilgili olarak Yûnînî öncesi ve sonrası benzer gayretlerin olduğunu ortaya koymak amacıyla İbn Hacer'in çok önemseydiği Sagânî nüshasından ve İslâm âleminde Buhârî'nin ilk baskısını gerçekleştiren Sehârenpûrî'nin hâşiyesinden bahsettik. Bir kısmı araştırmacıların elinde olan ama ne olduğu farkedilemeyen, bir kısmı ise hiç bilinmeyen bu nüshaların ve bu makalede yer alan bazı bilgilerin yeni çalışmalara kapı aralmasını ümit ediyoruz.

Anahtar kelimeler: Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, Yûnînî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Sultan II. Abdülhamid, Bulak.
